

ACTA ■ ARCHÆOLOGICA BRIGETIONENSIA

RÓMAI KORI CSONTFARAGVÁNYOK
ÉS MODERN HAMISÍTVÁNYOK

CSONTFARAGÓMŰVÉSZET BRIGETIÓBAN

Ser. I.

Vol.2.

RÓMAI KORI CSONTFARAGVÁNYOK ÉS MODERN HAMISÍTVÁNYOK

Csontfaragóművészet Brigetióban

ACTA ■ ARCHAEOLOGICA ■ BRIGETIONENSIA
Ser. I. Vol. 2.

A komáromi Klapka György Múzeum katalógusai I.

ACTA ARCHAEOLOGICA BRIGETIONENSIA
Ser. I. Vol. 2.

Sorozatszerkesztő:

Borhy László
Számadó Emese

RÓMAI KORI CSONTFARAGVÁNYOK ÉS MODERN HAMISÍTVÁNYOK

Csontfaragóművészet Brigetióban

Szerkesztette:

Borhy László
Számadó Emese

Rajzok:

Bartus Dávid
Fényes Gabriella
Pásztókai-Szeőke Judit
Miklósity Szőke Mihály

Fotók:

Borhy László
Erdőkürti Zsuzsa

Komárom, 2001

Kiadja: Komárom Város Önkormányzata
Felelős kiadó: Zatykó János polgármester
A kötetet szerkesztette: Borhy László, Számadó Emese
A kötetet tervezte: Ölveczky Gábor
Nyomdai kivitel: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

ISSN 1587-5040
ISBN 963-00-9214-X

Tartalomjegyzék

Rövidítések	6
Borhy László – Számadó Emese: ELŐSZÓ	7
Pásztókai–Szeőke Judit: A BRIGETIÓBAN, KOMÁROM/SZŐNY-VÁSÁRTÉR LELŐHELYEN 1992–1999 KÖZÖTT FELTÁRT FARAGOTT CSONTTÁRGYAK KATALÓGUSA (Kat. 1–53.)	9
Bartus Dávid: CSONTFARAGÓ MŰHELY BRIGETIÓBAN? – AZ 1999–2000-BEN FELTÁRT FARAGOTT CSONTTÁRGYAK KATALÓGUSA (Kat. 54–162.)	28
Miklósity Szőke Mihály: SZARVASAGANCSBÓL KÉSZÜLT TÁRGYAK BRIGETIÓBÓL (Kat. 163–164.)	55
Borhy László: A SZŐNYI CSONT- ÉS KŐFARAGVÁNYOKAT HAMISÍTÓ MŰHELY (Kat. 165–166.)	58
Fényes Gabriella: ADATOK A BRIGETIÓI MUNICIPIUM KERESKEDELMI ÉLETÉHEZ (A csontfaragó műhely (?) kerámiaanyagának kiértékelése)	67
Képek	70
Rajzok	74
Bibliográfia	81

Rövidítések

A tárgyleírásban használt rövidítések

átm.	–	átmérő
BD	–	Bartus Dávid
h.	–	hosszúság
legk.	–	legkisebb
legn.	–	legnagyobb
ltsz.	–	leltári szám
m.	–	magasság
PSZJ	–	Pásztókai-Szeőke Judit
sz.	–	szélesség
v.	–	vastagság

A bibliográfiában használt rövidítések

AA	–	Archäologischer Anzeiger
AAH	–	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AEMOU	–	Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn
AJ	–	Archaeological Journal
AJA	–	American Journal of Archaeology
ArchCl	–	Archeologia classica
ArchÉrt	–	Archaeologiai Értesítő
ArchHist	–	Archaeologia Historica
ArchKorr	–	Archäologisches Korrespondenzblatt
ArchR	–	Archeologické Rozhledy
ArchVest	–	Arheološki Vestnik
AR	–	Alba Regia
BAR	–	British Archaeological Reports
Bjb	–	Bonner Jahrbücher
BayVgBl	–	Bayerische Vorgeschichtsblätter
BudRég	–	Budapest Régiségei
DissPann	–	Dissertationes Pannonicae
FA	–	Folia Archaeologica
KEMMK	–	Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei
LAF	–	Linzer Archäologische Forschungen
MBVFG	–	Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte
MKÉ	–	Múzeumi és Könyvtári Értesítő
RCRFA	–	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RLiÖ	–	Der römische Limes in Österreich
RÖ	–	Römisches Österreich
SlovArch	–	Slovenská Archeologia
TrZ-Bh	–	Trierer Zeitschrift-Beiheft
TSz	–	Történelmi Szemle

Előszó

1992-ben a szőnyi Vásártéren, az ókori Brigetio városának területén régészeti feltárások indultak a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Régészeti Tanszéke és a komáromi Klapka György Múzeum együttműködésében. A feltárások során előkerült leletanyagot 1995 óta anyagcsoportok szerint, részben állandó, részben pedig időszaki kiállítások keretében mutattuk be: a falfestmények (1995, 1996), házi- és importkerámiák (1996), bronz használati tárgyak és apróleletek (1997), feliratos használati tárgyak és érmek (1999) valamint az állandó kiállításban helyet kapott szarkofágleletek (1999) után a sorban a Komárom/Szőny-Vásártér lelőhelyen feltárt csonteszközök, valamint az azokat előállító illetve javító, feltételezett csontfaragó műhely leletanyagának a bemutatása következik. A Brigetio kincsei c. kiállításban és annak katalógusában helyet kapott csonteszközök, csontból faragott gyöngyök már jól ismertek a Brigetióba látogató közönség és a szakemberek számára; ezúttal a Szőny-Vásártéri ásatás 1992–2000 között feltárt faragott csont leletanyagát (Kat. 1-53.), az 1999–2000. nyarán a szőnyi Vásártéren feltárt, csonteszközöket javító és esetleg faragó római kori műhely leletanyagát (Kat. 54–162.), illetve két szarvasagancsból készült tárgyat (Kat. 163–164.), továbbá a 19. század végi hamisítóműhelyben készített faragott csonteszközöket, valamint hamisított kőfaragványokat szeretnénk bemutatni (Kat. 165–166.). Az összeállítást kiegészíti egy a csontfaragványokkal együtt előkerült kerámialeleteket, valamint a velük kapcsolatos, és messzire mutató kronológiai és kereskedelem-történeti összefüggéseket taglaló tanulmány. Célunk az volt, hogy a római kori csonteszközök tipológiai és kronológiai rendszerezése mellett egyrészt a római kori Brigetio kézműiparába adjunk betekintést, másrészt pedig a két műhely produktumának egymás mellé állításával láthatóvá válják az előképek és a nyomukban készült hamisítványok formavilága és motívumkincse. A színvonalasan megmunkált ókori csonteszközök formai gazdagsága önmagában is igazolja a 19–20. század fordulóján létrejött csonteszközöket és kőfaragványokat hamisító műhely létét, amely az ókori, római provinciális művészet befogadását és továbbélését, a helybeliekre gyakorolt sajátos hatását jelenti. Bízunk abban, hogy a római kori művészet, iparművészet eme emlékcsoportjának bemutatása tovább erősíti az ókor iránti érdeklődést.

A csonteszközök feldolgozását, rajzos dokumentálását tanítványaim, Bartus Dávid és Pásztókai-Szőke Judit régészhallgatók és Miklósity Szőke Mihály régész végezték el. Közreműködésüket ezúton is köszönöm. A csontok archaeozoológiai meghatározását és a csonttűk mikroszkópos vizsgálatát Alice Choyke archaeozoológus, a terra sigillata-leletek meghatározását – a kerámialeletekkel együtt – Fényes Gabriella valamint Miklósity Szőke Mihály régészek, PhD-hallgatók végezték. Az érmeket Vida István régészhallgató határozta meg. Munkájukat, a feldolgozásban való részvételüket megköszönöm. A hamisított faragványok jelentős részét a Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteménye bocsátotta rendelkezésünkre, szívességükért ezúton mondok köszönetet.

Budapest, 2001. március

Dr. Borhy László régész, egyetemi docens
ELTE BTK Ókori Régészeti Tanszék
a Szőny-Vásártéri ásatások Pro Urbe
Komárom-díjas vezetője

Számadó Emese régész, múzeumvezető
Klapka György Múzeum, Komárom
a Szőny-Vásártéri ásatások vezetője

Pásztókai-Szeőke Judit

Bevezetés

1992–1999 között a római kori Brigetio polgárvárosának területén, a mai Szöny-Vásártér lelőhelyen folytatott ásások során összesen 53 csontból faragott tárgy került elő. A továbbiakban a feltételezett csontfaragó vagy csonteszközök javító műhely (-C17, -C18, -D17, -D18 ásási szelvények) leletanyagának kivételével az éves rendszerességű feltárások által ismertté vált csontból faragott tárgyak kerülnek tárgyalásra (Kat. 1–53.).

A feltételezett csontfaragó műhely leletanyagával összehasonlítva az ókori település többi részéről származó római csontfaragványok összessége sokkal változatosabb képet mutat: varrótűkön, a legnagyobb számban előforduló gömbfejű hajtűkön és meghatározhatatlan tűtöredékeken kívül felszínre kerültek kanáltöredékek, változatos fejben végződő díszűk, egyszerű, arra hasonlító tűk, játék- vagy számolókorongok, guzsalytöredék stb. Mindez nagyon jól tükrözi, hogy mennyire sokrétű volt az állatcsontból és agancsból készült tárgyak használata a római városlakók mindennapi életében. Ezek a tárgyak általában a más római lelőhelyekről is ismert típusokat képviselik, de vannak ritkábban előforduló (pl. Kat. 13.: női portréban, vagy állatalakban, Kat. 12.: gyűrűben végződő díszűk) és ritkaságszámba menő darabok (Kat. 4.: csont evőkanál letört nyele) is.

A leletek közt található két biztosan nem római darab is: egy tégely oldaltöredéke (Kat. 3.) és egy gomb (Kat. 52.).

Sokféleség jellemző a tárgyak kivitelezésére is: egyes darabok felszíne fényesre polírozott (pl. Kat. 12.), mások a másik véglet, az egyenetlenül durva felület képviselői (pl. Kat. 24; 49.). Számos eredetileg hosszabb haj-, díszű esetében megfigyelhető, hogy miután eltörték, nem dobták ki őket, hanem sérült végüket lecsiszolva tovább használták (pl. Kat. 12; 20; 31; 34.).

A varrótűk foka három lyukasztási módot képvisel: 1. két egymásba átérő lyukkal kialakított (Kat. 6–8.); 2. hosszúkás fokú (Kat. 9.); 3. esztergán vágókoronggal kialakított¹ fokú (Kat. 10.) varrótűk.

Előkerült egy 3 mm vastag, egyik oldalán fényesre csiszolt és pont-kettős koncentrikus körökkel díszített csontlapocskára töredéke (Kat. 1.) is. Díszítését ún. stabil körzövel készítették², ami valójában öt hegyben végződő fémlap³. A középső ág valamivel hosszabb, mint a másik négy: ez szolgált a körző rögzítésére. A lapocskára egyik díszítményénél jól látható, hogy készítésekor a körző elmozdult. A csontlap esetében megfigyelhetők a csiszolás és a formakialakító reszelés nyomai: előbbi a hátlapon, míg az utóbbi a tárgy épen megmaradt élén. Ezeket a műveleteket dörzskövel (pumex)⁴, vagy fém reszelővel⁵ végezhették.

A csonttárgyakon sem elszíneződés, sem festés nyomai nem figyelhetők meg.

¹ Deschler–Erb 1998:101, Abb. 162. Az ebben a fejezetben Bartus D. által meghatározott csonteszközöket BD szignóval jelöltük. A leltári számok az első helyen megadják a feltárás évét (pl. 992. = 1992, stb.), a második helyen a szelvény (pl. -B16. vagy pl. G13., stb.), vagy a kutatórók (pl. III.) számát, illetve, ha szórványként került elő (SZ.), rögzíti ezt a tényt, majd a rétegszám megadása következik (pl. 064., stb.). Ezt követi a tárgy rétegen belüli sorszáma.

² Bfró 2000:21.

³ G. Sándor 1960:145, 5. ábra.

⁴ Tertullianus, De pallio 4.3.

⁵ Allason–Jones, L.: Roman Jet in the Yorkshire Museum. Yorkshire 1988, 12, Fig. 9.

Katalógus

Csont használati tárgyak

1. Csontlap töredéke pont- és kettős koncentrikus kör díszítéssel

Leltári szám: 992.13.193.1–3.

Méret: legn. h.: 43 mm; legn. sz.: 31 mm; v.: 3 mm.

Leírás: Átégett csontlap töredéke, gondosan megmunkált, fényesre csiszolt oldalát két pont-kettős koncentrikus kör díszíti. A kevésbé finomra csiszolt oldal díszítetlen. A lelet két furatán sem kopásra, felfüggesztésre utaló nyomok⁶, sem fémes elszíneződés nem tapasztalható, azonban az ép furattól balra karcolások kusza nyomai figyelhetők meg. Csak két, törésselület nélküli ép éle van, így a tárgy eredeti formáját nehéz rekonstruálni, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található egy Szönyből származó csontlap-pocská⁷, amely anyagában és kidolgozásában megegyezik az általunk tárgyalt töredékkel, díszítése is az általunk közölt darabéval azonos méretű pont-kettős koncentrikus kör, azonban biztosan nem ugyanazzal a szerszámmal készítették őket (1. kép). Bíró M. az előbb említett töredéket faládikához tartozó csont applikációnak, intarziának tartja, amelynek számos párhuzamát ismerjük korai hamvasztásos és halomsírokból, de települések leletanyagában is megtalálhatók⁸. Elképzelhető, hogy az általunk tárgyalt lelet is egy ilyen ládika- vagy bútordísz, amelyet csontból vagy fából készült⁹ csapokkal rögzítettek fel, hiszen semmiféle fém okozta elszíneződés nem látható a két furat tájékán.

Keltezés: Római kori, pontosabb keltezése egyelőre nem lehetséges.

2. Faragott csonttöredékek

Leltári szám: 992.13.193.4.

Méret: legn. h.: 18 mm; legn. sz.: 6 mm; m.: 6 mm.

Leírás: Faragott csonttöredék, az előző töredékkel együtt azonos stratigráfiai egységből származik. Esetleg egy individuumhoz tartozhattak, bár nincs közös törésselületük.

Keltezés: ld. Kat.1.

3. Tégely oldaltöredéke

Leltári szám: 994.R11.002.27.

Méret: legn. h.: 39 mm; legn. sz.: 23 mm; belső átm.: 66 mm; falv.: 1,5 mm.

Leírás: Vékony falú, alja felé fokozatosan szűkülő, majd behúzott oldalú fedőfészkes csont-tégely oldaltöredéke.

⁶ Mivel felfüggesztésére, zsinórra fűzésére nem utalnak kopásnyomok, csüngőként vagy nyakék, crepundia részeként való értelmezését kizárhatjuk.

⁷ Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 63.21.54.

⁸ Bíró 1987a:26, fig. 35; 31, fig. 8; 1987b:164, 39. jegyzet, fig. 6.29; 165; 1994b:43; 191; Pl.:LII.459.

⁹ Bíró 1987b:35, fig. 12.86, 103.

Római kori párhuzamát nem ismerem: mind a narthecia (unguentum, azaz kenőcs tárolására szolgáló tégelyek)¹⁰, mind a fritilli (kockázó poharak)¹¹ és atramentaria (tintatartók) csontból készült példányai több szempontból is különböznek ettől a tégelytől: 1. vastagabb falúak; 2. felfelé vagy összeszűkülnek vagy az átmérőjük változatlan marad, de soha nem szélesednek ki; 3. átmérőjük fele vagy kétharmada a tárgyalt töredék alapján kiserkeszthető tégelyének.

Római kori méretbeli párhuzamként egyetlen gorsiumi, Kr.u. IV. századra datálható töredéket említhetünk¹², azonban az ebből kiserkeszthető tégely is vastagabb falú és felfelé szűkülő típust képvisel.

Keltezés: A csonttégely felszíni bontásból származik, újkori kerámiával, üveggel együtt került elő. Nem római kori, valószínűleg újkori.

Kanalak

4. Kanál (ligula) nyele (2. kép)

Leltári szám: 995.F13.009.4.

Méret: legn.h.: 72 mm; legn. sz.: 11 mm.

Leírás: Csontból készült, párhuzamos és egymást keresztező vonalakkal díszített kanálnyel, a fej letörött.

Az ókori szerzők két latin elnevezéssel éltek a kanalak megnevezésére: cochlear és ligula. Mindkettő evőeszközként használt kanalat jelölt, azonban az előbbi kifejezés a kisebb méretű kanalakra vonatkozott, amelyek általában a fejnél többszörösen hosszabb, vékony és kihégyesedő nyélben folytatódnak. Ligulára a fejhez viszonyítottan rövidebb nyél jellemző, amelynek vége azonban sohasem végződik hegyben¹³. A ligula sokkal ritkábban előforduló lelet, mint a cochlear¹⁴, bár Brigetióban csontból készült példányai valamivel gyakoribbak, mint másutt¹⁵. A katalógusban szereplő nyél feltehetőleg ligulához tartozott.

A csontból készített ligulák között sem a nyél formájának, sem díszítésének párhuzamát nem találtam. A fémből készült ligulákkal összehasonlítva kiderült, hogy a brigetiói kanálnyelet faragó személy formai előképül nem a csontból készült ligulákat használta, hanem az egykorú bronzból és nemesfémből készületeket: nyelének vége egy augsti bronz kanál pata-végződésére¹⁶ emlékeztet, tagolása egy helpstoni kanál nyelére¹⁷, a nyél és a fej illeszkedési pontja fölé emelkedő kis taraj pedig a fémből készült liguláknál¹⁸ (az általam ismert csontból készült liguláknál ez egyáltalán nem) található meg¹⁹.

¹⁰ Bíró 2000:91–2.

¹¹ Bíró 2000:93–4.

¹² Bíró 1987b:49, fig. 27.236.

¹³ A római kanáltípusok antik megnevezéseire és a régészeti leletanyagból származó példák osztályozására vonatkozóan ld. Tóth 1991 és Bíró 2000:99–100 korábbi irodalommal.

¹⁴ Riha–Stern 1982:10–5 ligula és 273 cochlearia; Deschler-Erb 1998:133–5 – egyetlen csontból készült ligula sem ismert.

¹⁵ Bíró 1994:45, Nr. 473; Bíró 1997:181, 27. és 29. kép.

¹⁶ Riha–Stern 1982:20, Abb. 9.1: a Kr.u. 2. század vége és 3. század közepe közé keltezhető.

¹⁷ Johns, Ch.: A Roman Silver Spoon from Helpston, Cambridgeshire. *Britannia* 13 (1982) 309–310: a Kr.u. III. századra keltezhető példány.

¹⁸ Riha–Stern 1982:33, Abb. 14.2–4.

¹⁹ Jellemző ez a magatartási forma a római csontfaragókra: ugyanazokat a formákat, használati tárgyakat készítik el csontból, amelyek forgalomban voltak fából, üvegből, gagátból, fémből is, így elégtve ki az olcsóbb, és sorozatban előállítható használati eszközök iránti vásárlói igényt. Ld. Bíró 1995:49; uő. 2000:28.

Kelkezés: A kanálnyelével együtt Loeschke X mécses-töredék²⁰ és vékonyfalú „firnisbevonatos” pohár töredéke²¹ került elő (Kr.u. II–III. század).

5. Kanál (cochlear) töredéke

Leltári szám: 998.-G18.058.10.

Méret: h.: 66 mm; nyél legn. átm.: 5,5 mm.

Leírás: Erősen töredékes, csontból készült kanálka. Erre a típusra a kör alakú, kisebb fejrész és hegyben végződő nyél jellemző²². Használhatták evőeszközként csigaevéshez, de gyógyszerek, széptíkoszerek adalékanyagainak, fűszerek kimérésére is²³.

Kelkezés: A csontból készült cochlearia használatának virágkora Augusta Rauricában Kr.u. I. század második felére tehető, a következő évszázad első felében számuk drasztikusan lecsökken, azonban a fém-ből készült kanalak előtérbe kerülésének ellenére használatuk kisebb mennyiségben a III. század végéig kimutatható²⁴. A stratigráfiai egységből származó kerámia töredékek a Domitianus/Traianus-kor és a 233 közötti időszakra keltezhető²⁵.

Varrótűk és guzsaly

6. Varrótű töredéke nyolcas(?) alakú fokkal

Leltári szám: 994.D15.219.8.

Méret: h.: 57 mm; legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Csont varrótű töredéke szabálytalan, talán nyolcas formájú lyukkal. Átfúrt vége fokozatosan ellapított.

Igen elterjedtek a római leletanyagban a csontból, de bronzból is készített, a szakirodalomban egyszerűen varrótűnek nevezett nagyobb, vastagabb tűk²⁶. Varráson kívül egyéb kézimunkákhoz is használhatták. Néprajzi analógiák alapján tudjuk, hogy Skandináviában, Iránban ehhez hasonló tűket használtak és használnak ma is a „looped needle-netting” összefoglaló elnevezésű hurkolási technikákhoz²⁷. Ezzel a módszerrel készült hurkolt textileket ismerünk dániai mocsárleletekből²⁸ és a római kori Egyiptomból²⁹ is.

²⁰ Fényes 1998:77, 211 Nr. 98. – használati ideje a II. század második fele és a III. század közepe (vége) között.

²¹ Uo. 17. – Domitianus és a III. század eleje közötti időszakra keltezhető.

²² Riha–Stern 1982; Bíró 2000:99–100.

²³ Tóth 1991; Bíró 2000:99–100.

²⁴ Deschler-Erb 1998:133–5.

²⁵ A kerámialeletek meghatározását Fényes G. végezte.

²⁶ Deschler-Erb 1998:140–1, 369–70; Bíró 1994:48–9, 499–526; Bíró 2000:101.

²⁷ Hald 1980: 285–312; Bender Jorgensen 1992:14 – nålebindingnek nevezi. A módszer: egy nagyobb méretű varrótű segítségével a fonalból öltés/varrás és csomózás nélküli hurkolt textil hozható létre.

²⁸ Hald 1980:299, 347. ábra: a technika legkorábbi ismert példájának tartható a Kr.u. I. századi egyujjas kesztyű a mai Svédország területéről származik.

²⁹ Schinnerer 1905:23, 28–32. ábra: az egyik ábrán egy „looped needle-netting” technikával készült zokni látható, amely a Kr.u. IV–VI. századra keltezhető.

A technika a római kori Európában másutt is ismert lehetett, alkalmazása a középkorban egyértelműen bizonyítható³⁰. A módszert meglehetősen változatos mintakinccsel mind az ókor, mind a középkor folyamán általában meleg és rugalmas kiegészítő ruhadarabok (kesztyűk, zoknik, harisnyák) készítésére használták.

Keltezés: Táci és szlovéniai példák alapján az ilyen szabálytalan, több furattal kialakított lyukú tűk a markomann háborúkat megelőző időszakra keltezhető³¹, azonban amint azt egy brigetói példát (Kat. 8.) bizonyítja, ezt követően is használhatták.

7. Varrótű töredéke nyolcas alakú fokkal

Leltári szám: 994.-B13.176.48.

Méret: h.: 78 mm; legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Lekerekített végű csont varrótű nyolcas alakú furattal, átlukasztott vége fokozatosan ellapított. Funkcióját tekintve ld. Kat. 6.

Keltezés: Táci és szlovéniai példák alapján az ilyen szabálytalan, több furattal kialakított lyukú tűk a markomann háborúkat megelőző időszakra keltezhető³², azonban a stratigráfiai egység kerámia töredékei alapján későbbi keltezés is elképzelhető. Ld. Kat. 39.

8. Kúpos végű varrótű töredéke nyolcas alakú fokkal

Leltári szám: 995.-A16.029.41.

Méret: h.: 31 mm; legn. átm.: 6 mm.

Leírás: Kúpos végű, kör keresztmetszetű csont varrótű töredéke nyolcas alakú furattal. Funkcióját tekintve ld. Kat. 6.

Keltezés: Bíró M. táci és szlovéniai példák alapján az ilyen, szabálytalan, több furattal kialakított lyukú tűket a markomann háborúkat megelőző időszakra keltezi³³. Ezzel megegyezik a stratigráfiai egységből származó terra sigillata töredékek (995.-A16.029.2-4.) keltezése, azonban innen egy Severus Alexander-veret (995.-A15.029.1.) is napvilágra került.

9. Hosszúkás lyukú, lekerekített végű varrótű töredéke

Leltári szám: 992.III.205.

Méret: h.: 67 mm; legn. átm.: 6 mm.

Leírás: Hosszúkás lyukú, perforált vége felé fokozatosan ellapított, lekerekített végű csont varrótű töredéke. Funkcióját tekintve ld. Kat. 6.

Keltezés: Római kori.

³⁰ Európában a középkor folyamán kesztyűk és harisnyák készítésére használták ezt a technikát: egyházi előkelőségek sírjaiból ismerünk ilyen darabokat. Braun 1907:369, 172. ábra: 401, 191. ábra.

³¹ Bíró 1994b:49.

³² Uo.

³³ Bíró 1994b:49.

10. Varrótű töredéke

Leltári szám: 995.F14.089.361.

Méret: h.: 82 mm; legn. átm.: 4,5 mm.

Leírás: Csont varrótű töredéke, egykor négyszögletes vagy kör alakú furattal ellátott, fokozatosan ellapított vége letört. Funkcióját tekintve ld. Kat. 6.

Kelkezés: Kr.u. II. század vége - III. század első fele. Gömbfejű hajtúvel (Kat. 37.) együtt került elő.

11. Guzsaly (colus) töredéke

Leltári szám: 995.-A15.046.1.

Méret: h.: 74 mm; szár átm.: 4 mm; gyűrű külső átm.: 17 mm; gyűrű belső átm.: 11 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, amely lepkeszárnyserű kiszélesedést követően gyűrűben végződik. A kiszélesedés egyik oldalán átlós irányban kopásnyom figyelhető meg.

Kis-ázsiai római kori ábrázolások és egy Észak-Balkánon elterjedt néprajzi tárgytypushoz való hasonlatossága alapján ezt a brigetiói töredéket a római gyalogguzsaly egyik típusának, ún. „Fingerkunkel”³⁴ töredékeként határozhatjuk meg³⁵. Általában sírmellékletként kerülnek elő, azonban ismert településről származó töredék is³⁶.

Kelkezés: Római. A Kr.u. III. század végi-IV. századi kelkezés Bíró Máriánál csak a figurális, istennőalakokkal díszített típusokra vonatkozik³⁷, azonban az egyszerűbb példányok korábban is használatban voltak³⁸. Az újkori kerámiával kevert rétegből a csonttöredéken kívül Kr.u. 180 és 230 közötti időszakra keltezhető terra sigillata töredék³⁹ származik.

Díszűk, hajtúk

12. Gyűrűben végződő hajtú (3. kép)

Leltári szám: 992.1.114.9.

Méret: h.: 89 mm; gyűrű külső átm.: 11 mm; gyűrű belső átm.: 4 mm; szár legn. átm.: 5 mm.

³⁴ Cremer 1996b:242. A guzsaly gyűrűs végét a fonalat fonó nő bal kezének kisujjára húzta fel. Ismertek mindkét végükön gyűrűben végződő guzsalyok is: Waelkens 1986:Taf. 50.337; Taf. 51.359.

³⁵ Waelkens 1986:91; Bíró 1994a:207–212; Cremer 1996b:242; Cremer 1998/99:327; Bíró 2000:102.

³⁶ Bíró 1987b:Fig. 242; Ciugudean 1997:Pl. XXVII.6–7.

³⁷ Bíró 1994a:207. Vö. Cremer 1996a: 140– Kr.u. II. századi, Egyiptomban előkerült darabra hivatkozik. Itt kell megemlíteni egy a Kr.u. IV. század elejére keltezhető, sírból származó egyszerű darabot, amelynek gyűrűje valamivel nagyobb a brigetiói példányénál. Közös jellemzőjük a fokozatosan elkeskenyedő szár, amelyen az aquincumi guzsaly esetében egy bütyök látható (Kuzsinszky 1923:69, 5. kép).

³⁸ Waelkens 1986; Bíró 1994a:208, 25. jegyzet – korábbi pannoniai ábrázolásai: Ciugudean 1997:177, Pl. XXVII.6–7. – a szerző ezeket a Kr.u. II–III. századra keltezi. A Pl. XXVII.6. mérete csak nagyon kis mértékben tér el a brigetiói leletétől.

³⁹ Ltsz.: 995.–A15.046.2.

Leírás: Tetején két-két kis bütyökkel díszített gyűrűben végződő, igen jó minőségű világos színű csontból készült kör keresztmetszetű tű. Eredeti hosszából egy darab letört, azonban a további használhatósága érdekében a törésfelületet lecsiszolták, de a használat során magától is kifényesedhetett. Minthogy ilyen kiképzésű fejjel teljesen alkalmatlan varrásra, talán ruhatűként⁴⁰ használták, a lyuk pedig a tű kiesését megakadályozó fonál, bőrszj, esetleg fémlánc befűzésére, rögzítésére szolgált. Esetleg hajtű is lehetett, ebben az esetben a gyűrűn hajat díszítő és összefogó hajpántot, szalagot húzhattak keresztül⁴¹.

Keltezés: Az azonos stratigráfiai egységből származó kerámia alapján Kr.u. II–III. század⁴².

13. Díszű töredéke (4. kép)

Leltári szám: 994.-B13.275.40.

Méret: h.: 10,4 mm; legn. átm.: 8 mm; fej m.: 8 mm.

Leírás: Mindkét végén töredékes, kör keresztmetszetű csont díszű. Feji végén egy hármasszattatú henger látható, amelynek két szélső, legömbölyített osztásán egy-egy bemetszett vonal fut körbe. A kis talapzat tetejének egyik szélén törésfelület látható. A talapzat és az aszimmetrikus elrendezés a figurális díszítésű, delfinben⁴³, madáralakban⁴⁴, női büsztben⁴⁵ végződő csonttűkre jellemző.

Keltezés: A tárgyat lelettel együtt előkerült kerámia töredékek⁴⁶ és a talapzat párhuzamai alapján⁴⁷ a csonttöredék Kr.u. I. század vége-II. század első felére keltezhető.

14. Hálómintával díszített fejű hajtű

Leltári szám: 994.S11.047.23.

Méret: legn. átm.: 6 mm.

Leírás: Csont hajtű, kissé megvastagodó végét 7-8 mm-es sávban bekarcolt hálómotívum díszíti, amelyet vékony körbefutó vonal választ el a peremtől. A tű tetejét fedő körlapon négy, egymást megközelítőleg a középpontban metsző vonal látható.

⁴¹ Ruprechtsberger 1978–1979:30 és a Kat. 54. számú fém tű nagyon hasonlít az itt tárgyalt darabra; Cool 1991:Fig. 6.6–7. (fémből készült, Kr.u. 125 körüli időszakra keltezhető kisszámú csoport képviselői).

⁴² A terra sigillata töredékek (992.1.114.1–8.) Kr.u. 80–230 közötti időszakra, egy Drag. 33 terra sigillata formát utánzó töredék (Fényes 1998:53 és XLV/1.) a Kr.u. I. század vége – II. század elejére keltezhető, sűrke házi kerámia típusok közül egy fedő (Miklósity 1998:11, XXI/2.) és egy, a Kr.u. II. század második felétől használt fazéktípus peremtöredéke (uo. 23, CXX/5.).

⁴³ Mainzer Zeitschrift 8–9 (1913–4) 72, Abb. 18.

⁴⁴ Bíró 1987b:38–9, Nr. 139; Bíró 2000:59 – hasonló talapzaton egy kakast ábrázoló csonttű töredéke. A gorsiumi darab Flavius-Severus-kor közöttre keltezhető rétegből származik.

⁴⁵ Stutzinger 1995:172–3 és Abb. 23–4., 28. – Traianus-Hadrianus-koriak; Bíró 1997/1998:Kat. 1.10, Fig. 3.13.; 13.19.; Kat. I.8. 14.8. (II. századiak).

⁴⁶ A stratigráfiai egységből származó terra sigillata töredékek (994.-B13.275.9–36.) Kr.u. 80–230 közé keltezhetők. Ugyaninnen „pannonische Glanztonware” töredékek (Fényes 1998:36, 5. táblázat – lapos tálak, XXIX/6–7.), észak-itáliai barbotinos formák (uo. III/3. és 5.), itáliai „tojáshéj” áru (uo. 11, III/8.), az ún. „pompeii vörös tálak” korai helyi utánpótlásai (uo. 45, XL/1.) és Drag. 35–36 formák helyi utánpótlásai (uo. 53, XLIV/9–10, 12.) származnak. A sűrke házi kerámia innen származó töredékei (Miklósity 1998:13, XXXV/1–3.; 28, CLXVII/1.) is hasonlóan korai keltezésű formák.

Keltezés: Bíró M. a csonttárgyakon előforduló hálódíszít Kr.u. IV. századi jellegzetességnek tartja, így az általa közölt Szőnyből származó, az itt tárgyaltra nagyon hasonlító csonttűt is erre az időpontra keltezi⁴⁸.

15. Cseppfejű, galléros díszű (?) töredéke

Leltári szám: 995.F14.059.2.

Méret: h.: 97 mm; szár legn. átm.: 4,8 mm.

Leírás: Cseppalakú fejben végződő csonttű töredéke, fej alatt kettős gallérral. Szára törött vége felé enyhén vastagodik, és ez utóbbtól számított 10–12 mm-re felületi karcolások és egymással párhuzamos mélyebb vonalak láthatók.

A töredékes csonttű eredeti funkciójának meghatározása kérdéses: lehetett pinea-fejben végződő díszű⁴⁹, azonban ezt megkérdőjelezi szárának fokozatos megvastagodása. Másik lehetőségként számításhoz kell venni a római gyalogzugsalyok egy csoportját (ld. Kat. 11.), amelyeknek egyes darabjai hasonló módon csepp- vagy pinea-fejben végződnek⁵⁰, azonban ezeknél valamivel vékonyabb a brigetiói töredék.

Keltezés: Római kori.

16. Díszű (?) töredéke

Leltári szám: 998.-A17.074.2.

Méret: h.: 39 mm; legn. átm.: 3,6 mm; legk. átm.: 3 mm.

Leírás: Csontból készült tű, mindkét végén töredékes. Vastagabbik végétől számított 12 mm-re a száron egy balra csavarodó vájat figyelhető meg. Töredékessége miatt funkciója nem határozható meg.

Keltezés: Kr.u. II. század második fele–III. század első harmadára keltezhető kerámiával együtt került elő⁵¹.

17. Csontpálca töredéke

Leltári szám: 994.B16.240.1.

Méret: h.: 88 mm; legn. átm.: 5 mm.

Leírás: Csontból készült kör keresztmetszetű pálcátöredék, keskenyebb, törött végén 33 mm hosszúságban egy darabja lehasadt. Másik, szélesebb végén a 3 mm átmérőjű, kör keresztmetszetű folytatás letört. Funkcióját tekintve több dolog is lehetett: stylus⁵², különböző formájú fejben végződő hajtű⁵³.

Keltezés: Római kori.

⁴⁸ Bíró 1987b:45, 55, fig. 32., 297–298; 59, Nr. 405.

⁴⁹ Bíró 1997:199. 40–44; Deschler-Erb 1998:Taf. 32.2071.

⁵⁰ Mainzer Zeitschrift 6 (1911) 109., Abb. 26., 26.a (Mainz); Cremer 1996a:138 és 137, Abb. 5. (Kr.u. I. századi fából, Róma közeléből).

⁵¹ Fényes 1999.

⁵² Bilkei 1980/87, Taf. 1.13–14, Taf. 2.123., 126., 129., 155–157.; Swoboda 1985:661–662, 663, Obr. 3.2., 12.; Gasparetz 1913:343, 2. ábra.

⁵³ Bíró 1987b:35, Nr. 98, 36; Ruprechtsberger 1978–1979:Nr. 8–9, 39, 367–368, 372; Ciugudean 1997:160, Pl. X.2–6,9–11, XI.5–8.

18. Vízszintesen csiszolt végű csonttű töredéke

Leltári szám: 994.R11.250.60.

Méret: h.: 34 mm; legn. átm.: 7 mm.

Leírás: Vízszintesen csiszolt végű, díszítetlen, kör keresztmetszetű csonttű töredéke. Funkciója pontosan nem határozható meg: lehetett hajtű⁵⁴, arcfesték felkenésére szolgáló pálcika⁵⁵, esetleg ár⁵⁶, de egyéb lehetőség is számba jöhet⁵⁷.

Keltezés: Kr.u. I. század vége–III. század első fele⁵⁸.

19. Egyenesen csiszolt végű csonttű töredéke

Leltári szám: 998.-G17.057.12.

Méret: h.: 69 mm; legn. átm.: 6 mm.

Leírás: Egyenesen csiszolt végű, díszítetlen, kör keresztmetszetű csonttű. Funkciója pontosan nem határozható meg, a lehetőségeket ld. Kat.18.

Keltezés: Bíró M. Kr.u. III. századig terjedő használatát tartja, az augusta rauricai példák is ezt támasztják alá⁵⁹.

20. Kúpos végű tű

Leltári szám: 992.III.206.

Méret: h.: 78 mm; legn. átm.: 7 mm.

Leírás: Kúpos végű rövid, kör keresztmetszetű csonttű aszimmetrikus hegygel. Funkcióját tekintve ld. Kat. 18. leírását, bár vastagsága miatt nem valószínű, hogy ezt a darabot hajtűként használták.

Keltezés: Típusa Pannoniában a római kor teljes időszaka alatt megtalálható⁶⁰.

⁵⁴ Bíró 1987b:53, fig. 31. – ornatix sírkövén ábrázolva; uő. 1994b:31 – díszítetlen hajtűknek nevezi őket. Ld. még uo. 76–78, Nr. 99–133; 150–152, Pl. XII–XIV Nr. 99–133; American Journal of Archaeology 105 (2001) 12. Fig. 10: Palazzo Corsini 642.

⁵⁵ Iuvenalis 2,93–95: ille supercilium madida fuligine tinctum/ obliqua producit acu pingitque tremantis/ attolens oculos...

⁵⁶ RIU 539 – más cipézszerzők közt egy kosárban számos ilyen árszerű tárgy ábrázolását láthatjuk Bononius Vitalis brigetiói sírkövén, a vindonissai cipézszerzők közt pedig csontár is fennmaradt (Lau 1967:78, Abb. 8.).

⁵⁷ Ruprechtsberger 1978–1979: 39, 321. jegyzet: stylusként való értelmezését is megemlíti.

⁵⁸ Bíró 1994b:126. A rétegből származó terra sigillata töredékek (994.R11.250.6–23.) Kr.u. 80–140 közé keltezhetők. Továbbá észak-itáliai barbotinos csészék (Fényes 1998:8, II/2.), vékonyfalú, „firnisbevonatos” poharak (uo. 17, XI/1., XV/1–2.), Drexel II. és III. töredékek (Fényes 1998:24, XVIII/4. XIX/8–9.), „pompeii vörös tálak” utánzatai (46, XXXVII/4., XXXVIII/4.), terra sigillata utánzatok (uo. 53, LXV/4.), raetiai dörzstál (uo. 59, LIII/5.) darabok kerültek elő. A szürke házi kerámiának is Kr.u. I. század végi – III. század eleji típusai találhatók meg ebben a rétegben (Miklósity 1998:14. XXXVI/1–2., 23. CXXII/1., 16–7. LI/3., 13. XXIV/2., 17. LIV/1. és 4., 19., LXXXVI/2. és LXXXVII/2., 23. CXVI-II/1., 26. CLVI/1., 28. CLXX/1–2.).

⁵⁹ Bíró 1994b:126; Deschler-Erb 1998:165. Ebből a stratigráfiai egységből származik Domitianus császár

21. Kúpos végű tű töredéke

Leltári szám: 995.-A15.064.165.

Méret: h.: 78 mm; legn. átm.: 5 mm.

Leírás: Kúpos végű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke. Funkcióját tekintve ld. Kat. 18. leírását, bár karcsúságából adódó törékenysége miatt nem valószínű, hogy árként használták.

Kelkezés: Típusa a római kor teljes időszaka alatt megtalálható⁶¹.

22. Kúpos végű tű töredéke

Leltári szám: 992.SZ.255.

Méret: h.: 102 mm; legn. átm.: 6 mm.

Leírás: Szórványként előkerült, kúpos végű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke. Funkcióját tekintve ld. Kat. 18.

Kelkezés: Típusa a római kor teljes időszaka alatt megtalálható⁶².

23. Kúpos végű tű töredéke

Leltári szám: 998.-B16.050.23.

Méret: h.: 52 mm; legn. átm.: 6 mm.

Leírás: Kúpos végű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke, két darabra törve került elő. Funkcióját tekintve ld. Kat. 18.

Kelkezés: Típusa a római kor teljes időszaka alatt megtalálható⁶³, ez a darab Kr.u. II-III. századra jellemző kerámiával⁶⁴ és gömbfejű tűvel (Kat. 30.) együtt került elő.

24. Kúpos végű tű töredéke

Leltári szám: 998.114.7.

Méret: h.: 47,3 mm; legn. átm.: 5 mm.

Leírás: Szórványként előkerült, kúpos végű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke, érdes, rücskös felülettel. Funkcióját tekintve ld. Kat. 18.

Kelkezés: Típusa a római kor teljes időszaka alatt megtalálható⁶⁵.

---

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Fényes 1999.

⁶⁵ Uo.

25. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 992.5.137.69.

Méret: h.: 84 mm; fejtám.: 4 mm; test legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kissé hegyes gömbfejben végződő csont hajtú töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 21 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd ettől kezdve a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: A kutatás általában a Kr.u. II-III. századra keltezi a gömbfejű hajtútípusát⁶⁶. A stratigráfiai egység, amelyből származik, a Kr.u. II. század második-III. század első felére keltezhető⁶⁷.

26. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 995.-A15.071.25.

Méret: h.: 98 mm; fejtám.: 4-5 mm; legn. testátm.: 4,5 mm.

Leírás: Gömbfejű hajtú durva faragású fejjel; hosszanti irányban ellipszis, kereszt irányban háromszög keresztmetszetű. Teste kör keresztmetszetű, a fej és a nyak találkozásától számított 25 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd másik vége felé fokozatosan keskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁶⁸.

27. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 995.F13.038.224.

Méret: h.: 74 mm; fejtám.: 4,5-6 mm; legn. testátm.: 4 mm.

Leírás: Csonttű egyik oldalnézetben kissé nyomott gömb formájú fejjel, kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 24 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd másik vége felé fokozatosan keskenyedik.

Keltezés: Általában Kr.u. II-III. század⁶⁹, a rétegből származó kerámia töredékei⁷⁰ a II. század végi-III. századi kelteztést erősítik meg.

⁶⁶ Bíró 1994b:126.

⁶⁷ A réteg terra sigillata töredékei (992.5.137.2., 4–23., 35–42.) a Kr.u. 170–230 közötti időszakra keltezhetők. Előkerült továbbá „pannonische Glanztonware”-töredék (Fényes 1998:36, XXX/14.), észak-itáliai barbotinos csésze (uo. 8. III/1.), terra sigillata utánzat (uo. 53. XLVII/5.), brigetói festett sávós kerámia (uo. 61. LX/8.) és szürke tálak, fazekak töredékei (Miklósity 1998:16–7, LIV/2.; LVII/4., 23., CXX/2.).

⁶⁸ Bíró 1994b:126.

⁶⁹ Bíró 1994b:126.

⁷⁰ Terra sigillata (995.F13.038.2–7.) Kr.u. 180–260 közé keltezhető; továbbá vékonyfalú „firmisbevonatos” poharak (Fényes 1998: 17. XII/1., XIII/3.), „pannonische Glanztonware” (uo. 36, XXX/13.), „pompeii vörös tál” utánzata (uo.46, XXXVIII/5.), mázas dörzstál (uo. 59.), brigetói festett sávós (uo. 61, LXIV/5.), szürke tál és fazék (Miklósity 1998:17, LVII/1.; 19, LXXXVII/1.; 21, CIII/4. és CXIV/4.; 23, CSSV/3.) töredékek.

28. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 995.F13.057.828.

Méret: h.: 73 mm; fejtám.: 5 mm; legn. testátm.: 4 mm.

Leírás: A szár tengelyére merőleges húr mentén egyenesre csiszolt gömbfejben végződő csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 19 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét. Innen egyenletesen keskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁷¹. A többi lelet alapján a Kr.u. II. század második felére-III. századra keltezhető⁷².

29. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 995.F14.044.3.

Méret: h.: 71 mm; fejtám.: 4,5 mm; testátm.: 4 mm.

Leírás: A szár tengelyére merőleges húr mentén egyenesre csiszolt gömbfejben végződő csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 13 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁷³. Játékkoronggal együtt került elő (Kat. 50.).

30. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 998.-B16.050.22.

Méret: h.: 65,5 mm; fejtám.: 5,4 mm; test átm.: 4 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 19,6 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁷⁴.

31. Gömbfejű hajtű

Leltári szám: 998.-B17.004.5.

Méret: h.: 60,7 mm; fejtám.: 5,7 mm; test legn. átm.: 4,8 mm.

⁷¹ Bíró 1994b:126.

⁷² A terra sigillata leletek (995.F13.057.11–29.) Kr.u. 150–260 közé keltezhetőek. Előkerült továbbá egy Iulia Domna-veret (995.F13.057.10.), továbbá Niederbieber 33a típusú rajnai kerámia töredék (Fényes 1998:29, XXV/3.), kétfülű terra sigillata formát utánozó töredék (uo. 54, XLVII/5.) és sűrke házi kerámia (Miklósity 1998:8, II/1., 19, LXXXIV/1. és LXXXV/2., 17, LVII/4., CXXVII/1., CXVI/1. és CXXV/3.) töredékek.

⁷³ Bíró 1994b:126.

⁷⁴ Bíró 1994b:126.

⁷⁵ Bíró 1994b:126. Az ebből a rétegből előkerült kevert leletanyag ennél pontosabb kelteztést nem tesz lehetővé (Fényes 1999).

Leírás: Gömbfejű csont hajtú kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 17,3 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd innen fokozatosan elkeskenyedik. Eredetileg talán hosszabb volt, azonban miután eltört, a további használhatóság érdekében törött végét lecsiszolták.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁷⁵.

32. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 999.-A18.091.1.

Méret: h.: 44,8 mm; fejm.: 6,2 mm; testm.: 4,8 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtú töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 24,3 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁷⁶.

33. Gömbfejű hajtú

Leltári szám: 999.-B16.030.1.

Méret: h.: 103,5 mm; fejm.: 5 mm; test legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Teljesen ép, gömbfejű hajtú kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 31 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁷⁷.

34. Gömbfejű hajtú

Leltári szám: 2000.G14.046.2.

Méret: h.: 58 mm; fejm.: 5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtú, amely a fej és a test találkozásától számított 21 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé elkeskenyedik. Két darabra törve került elő. A bordából készült hajtú egy sérült tű újrafaragása, amit a tű rövidege és a hegy durva faragásnyomai mutatnak. Az ilyen rövid gömbfejű hajtúk csak az ún. nagy gömbfejű tűk csoportjában fordulnak elő, ezek a IV. században megjelenő hajtúk azonban sokkal nagyobb fejmérettel rendelkeznek⁷⁸. A tűt az újrafaragás után tovább használták.

Keltezés: A gömbfejű hajtúk a leggyakoribb római faragott csonttárgyak, általánosan elterjedtek a római császárkorban, Pannoniában a II-III. századra keltezhetőek⁷⁹.

(BD)

⁷⁵ Bíró 1994b:126. Újkorral kevert felszíni rétegből származik.

⁷⁶ Uo. Újkori kerámiával kevert stratigráfiai egységből származik.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ A „nagy gömbfejű tűk” között esetenként 1 cm-es fej is előfordul, valamint nem ritkák a 3–4 cm hosszúságú tűk. Bíró 1994:31, Cat. 152–153. (A 152. számú darab Szőnyből).

⁷⁹ Deschler-Erb 1998:Abb. 242.; Ruprechtsberger 1978–1979:32; Dular 1979:Tab. 3.; Bíró 1994:126.

35. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 994.-B13.072.113.

Méret: h.: 65 mm; fejtám.: 5 mm; legn. testátm.: 4 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 19 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd ettől kezdve másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁸⁰.

36. Gömbfejű hajtű

Leltári szám: 995.F14.075.2.

Méret: h.: 99 mm; fejtám.: 3,5-4 mm; testátm.: 4 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtű kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 18 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innét egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁸¹.

37. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 995.F14.089.360.

Méret: h.: 55 mm; fejtám.: 3,5-4 mm; testátm.: 3-4 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 15 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innét egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Általában Kr.u. II-III. század⁸²; a rétegösszefüggések alapján ez a töredék a Kr.u. II. század végére, a III. század első felére keltezhető⁸³.

⁸⁰ Bíró 1994b:126. Hasonló a stratigráfiai egység keltezése is: terra sigillata (994.-B13.072.1.8) Kr.u. 80–120 és 150–230, továbbá brigetói festett sávós (Fényes 1998:61, LXIII/2.), szürke tányér (Miklósi 1998:16, LXV/1.) és hombár – uo. 24. CXXX/1.

⁸¹ Bíró 1994b:126. A stratigráfiai egység terra sigillata töredékei (995.-F14.075.3-6.) Kr.u. 80–120 közé keltezhetők.

⁸² Bíró 1994b:126.

⁸³ Innen egy késő-Antoninus-kori üveggemma (995.F14.089.1.) került elő, amelyhez ld. Borhy, L.: Glasgemme mit antoninischem Frauenporträt aus Brigetio (Komárom/Szőny, Ungarn). AA 1997, 98–101. További kerámiatöredékek: Kr.u. 180–250 közé keltezhető terra sigillata darabok (995.F14.089.4–18.), „pannonische Glanztonware” (Fényes 1998:36, XXX/8.), Drexel III. (uo. 24, XVII/4. és XX/16.), „pompeii vörös tál” (uo. 46, XXXVII/7. és XXXIX/5.), raetiai dörzstál töredéke (uo. 59, LVI/4.), valamint II–III. század elejére keltezhető szürke típusok (Miklósi 1998:14, XLVI/3.; 15, XLVIII/4.; 19, LXXIX/1., 27, CLXI/3.). A Szőny-Vásártéri ásatásokon 1999–2000-ben feltárt többi gömbfejű tűket ld. a Bartus D. (és részben Pásztókai-Szeőke J.) által írt katalógusrészben (Kat. 55–86.).

38. Hajtű töredéke

Leltári szám: 992.5.137.70.

Méret: h.: 69 mm; legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Vékonyabb végétől számítva 17 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, innét a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Gömbfejű tුවel (Kat. 25.) együtt került elő, amely általában a Kr.u. II-III. századra keltezhető⁸⁴. A stratigráfiai egység a Kr.u. II. század második felére, a III. század első felére datálható - ld. Kat. 25.

39. Hajtű töredéke

Leltári szám: 994.-B13.176.49.

Méret: h.: 67 mm; legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Vékonyabb végétől számítva 14 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innét a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Egy 8-as alakú furattal átlukasztott tුවel (Kat. 7.) együtt került elő, amely szlovéniai és táci példák alapján a markomann háborúkat megelőző időszakra keltezhető⁸⁵. A stratigráfiai egység kerámiatöredékei alapján azonban későbbi keltezés, a Kr.u. II -III. század első fele is megengedhető⁸⁶.

40. Hajtű töredéke

Leltári szám: 995.F14.037.101.

Méret: h.: 46 mm; legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Vékonyabb végétől számítva 19 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, innét a másik vége irányába egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Római kori.

41. Hajtű töredéke

Leltári szám: 995.F14.089.362.

Méret: h.: 54 mm; legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Vékonyabb végétől számítva 17 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innét egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II. század vége-III. század első fele (ld. Kat. 37).

⁸⁴ Bíró 1994b:126.

⁸⁵ Bíró 1994b:49.

⁸⁶ A terra sigillata töredékek (994.-B13.176.6-40.) alapján Kr.u. 120–230 között, egy rajnai töredék legkorábbi keltezése szerint Kr.u. II. század közepétől volt használatban.

42. Hajtű töredéke

Leltári szám: 995.F14.089.363.

Méret: h.: 86 mm; legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Vékonyabb végétől számítva 29 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innét a másik vége felé egyenletesen keskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II. század vége-III. század első fele (ld. Kat. 37).

43. Tű töredéke

Leltári szám: 994.-B13.242.40.

Méret: h.: 71 mm; legn. átm.: 5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csonttű hegyének töredéke. Töredékessége miatt funkciója nem állapítható meg.

Kelkezés: Kr.u. I. század vége-II. század⁸⁷.

44. Tű töredéke

Leltári szám: 995.F14.037.100.

Méret: h.: 89 mm; legn. átm.: 3,5-4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csonttű töredéke. Karcúságából és a töredék hosszából következően talán hajtű darabjának tekinthető.

Kelkezés: Római kori.

45. Tű töredéke

Leltári szám: 998.-G18.058.9.

Méret: h.: 81 mm; legn. átm.: 3,6 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csonttű hegyének töredéke. Töredékessége miatt funkciója nem állapítható meg.

Kelkezés: Római kori, csont mérőkanálkával (Kat. 5.) együtt került elő.

⁸⁷ A stratigráfiai egységből származó terra sigillata töredékeket (994.-B13.242.1-29.) Kr.u. 80–190 közé lehet keltezni. Hasonló időintervallumot mutatnak a házi kerámiák is (Fényes 1998:16-7, VII/4-5., IX/6. – vékonyfalú „firnisbevonatos” pohár, 53, XLIV/7. – Drag. 35-36., terra sigillata utánzatok, 67, LXX/19-20. – nyersszínű korsó, Miklósi 1998:10, XI/1., 3.; 11, XIX/4, 6.; 13, XXV/1., XXIV/2., 15., XLIX/1,4., 18, LXXIV/1-2., CX/1., CIX/3-4., CXV/4., 23, CXXVI/1., 28, CLXXIII/2., CLXXIV/3.).

46. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.G13.066.1.

Méret: h.: 83 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör, illetve hegyes végénél hatszög keresztmetszetű csonttű hegyének töredéke. A csonttű bordából készült, hegye eredeti, de megfigyelhetők rajta a használat nyomai⁸⁸.

Keltezés: Római kori.

(BD)

47. Tű töredéke

Leltári szám: 994.-B13.062.217.

Méret: h.: 38 mm; legn. átm.: 4,5 mm; legkisebb átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, töredékessége miatt funkciója nem határozható meg.

Keltezés: Kr.u. II. század második fele-III. század első fele⁸⁹.

48. Tű töredéke

Leltári szám: 998.-A17.084.37.

Méret: h.: 42 mm; legn. átm.: 3 mm; legk. átm.: 2,2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, töredékessége miatt funkciója nem határozható meg.

Keltezés: Kr.u. II-III. századra keltezhető kerámia töredékekkel együtt került elő⁹⁰.

49. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.G13.064.1.

Méret: h.: 26 mm; testátm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csonttű töredéke durva felszínnel. Töredékessége miatt funkciója nem állapítható meg.

Keltezés: Római kori.

(BD)

⁸⁸ A. Choyke vizsgálata alapján.

⁸⁹ A stratigráfiai egységből származó terra sigillata töredékek (994.-B13.037.6-23.) a Kr.u. 150–260 közötti időszakra, egy mécses (Fényes 1998:210. – Nr. 45.) a II–III. századra keltezhető, továbbá rajnai áru (uo. 27, XXVI/10.), olyan nyers színű korsók töredékei kerültek elő (uo. 68, LXXII/7–8.), amelyek Kr.u. 180–230 közé keltezhető párhuzamait Carnuntumból ismerjük. A szürke házi kerámia töredékek is a II. század közepétől megjelenő típusok (Miklósity 1998:16-7, LIX/2.; 23, CXVIII/4.; 24, CXXXIV/2).

⁹⁰ Fényes 1999. A Szőny-Vásártéri ásatásokon 1999–2000-ben feltárt további tűtöredékeket ld. a Bartus D. (és részben Pásztókai–Szeőke J.) által írt katalógusrészben (Kat. 98–162.).

Játékkorongok (calculi)

50. Játékkorong (calculus)

Leltári szám: 995.F14.044.02.

Méret: átm.: 16 mm; legn. v.: 3 mm.

Leírás: Csontból készült játékkorong, sima oldalát mély, a középponton áthaladó vájat osztja ketté. A homorú oldal középpontját pont alakban bemélyítették.

Az ilyen, mindkét oldalán jól láthatóan és eltérő módon megjelölt játékkorongok olyan táblajátékokhoz tartozhattak, amelyekben a szabályok szerint két játékos vesz részt - így pl. a malomjátékban, a ludus duodecim scriptorumban stb⁹¹. Az egymással szemben álló csapatoknak figuráik színe, formája vagy díszítése alapján jól elkülöníthetőeknek kellett lenniük. A Brigetióból származó darabhoz hasonló korongok esetében egyik vagy másik oldalra való fordítással kialakítható a két különböző csapat.

Kelkezés: Római kori. Ezek a játékkorongok az egész császárkor folyamán birodalom szerte elterjedtek voltak, így keltezésük nehéz. Gömbfejű túvel együtt került elő (Kat. 29.).

51. Játékkorong (calculus)

Leltári szám: 995.F13.017.189.

Méret: átm.: 21 mm; legn. v.: 4 mm.

Leírás: Csontból készült játékkorong, amelynek sima oldalán két, egymást a középpontban metsző bekarcolt vonalon kívül egyéb karcolásnyomok is találhatóak. A homorú oldalnak 1-2 mm-es keskeny pereme van, középpontjában pedig az előző darabhoz hasonlóan egy bemélyített pont látható.

Kelkezés: Kr.u. II. század második fele-III. század második harmada⁹².

52. Csontgomb (5. kép)

Leltári szám: 994.D16.022.3.

Méret: átm.: 15-16 mm.

Leírás: Csontból készült gomb 4-5 mm-es külső peremmel, domború közepén felvarrára szolgáló öt lyukkal.

A gomb kialakítása esztergán történt többélű, valószínűleg ötágú fúróval. A lyukak - a centrális helyzetűt kivéve - furdanccsal készültek⁹³.

⁹¹ Purcell 1995:4-6, további irodalommal.

⁹² A stratigráfiai egységből származó terra sigillata töredékek (995.F13.017.7-16. és 18-20.) a Kr.u. 150-260 közötti időszakra keltezhetők. Innen származik egy Elagabalus-érem (995.F13.017.6.) is.

⁹³ G. Sándor 1960:144-147.

Nem ismert ilyen római kori gomb típus⁹⁴, azonban a brigetióiival teljesen megegyező, középkori darabokat közöl Slivka a mai Szlovákia területéről⁹⁵, valamint G. Sándor M. Budáról egy XVIII. századi gombkészítő műhely szemétközléséről⁹⁶.

G. Sándor M. szerint térségünkben a Kr.u. XIV. század végétől kezdődően készítettek csontból gombokat, amelyek a városokban élő és dolgozó iparos réteg, valamint a polgárság viseléséhez tartoztak⁹⁷.

Keltezés: Középkor-újkor.

53. Félkész csonttárgy

Leltári szám: 993.D11.012.5.

Méret: élek h.: 9,3 ; 9,5; 11,5 mm.

Leírás: Félkész csonttárgy, amelynél a csont természetes formáját a megmunkálás még nem tudta teljesen eltüntetni: egyik oldalán még a csont szivacsos állománya is jól látható. Talán félkész játékkockának tartható.

Keltezés: Római kori? - A csontból készült játékkockák mind a római korban, mind az azt követő időszakban népszerűek voltak⁹⁸.

⁹⁴ S. Deschler-Erb hasonló darabokat közöl Augusta Rauricából, azonban kétségei neki is vannak a gombok római voltát illetően: Deschler-Erb 1998:151 és Taf.27. 1888-1890. A római kori csontgombokra vonatkozóan ld. még Bíró 1994b:22; uő. 2000:76.

⁹⁵ Slivka 1983:333 Obr. 1.7-8.; uő. 1984:409, Tab. IV.33-34. (Bratislava-Hrad), 38. (Chrast nad Hornadom), Tab. VI.27.

⁹⁶ Uő. 1960:141-148.

⁹⁷ G. Sándor 1961:146.

⁹⁸ Németh 1994; Petényi 1994; Purcell 1995; Bíró 2000:93-4.

Bartus Dávid

Bevezetés

2000 nyarán a Szőny-Vásártéri ásatásról 89 darab csontfaragvány, ezen belül 1 elefánt-csonttárgy töredéke került elő, amelyek az ásatásnak ugyanebből a szelvényrészéből 1999-ben előkerült 20 faragott csonttárgy sorozatához kapcsolódnak. A 2000-ben feltárt csonttűk közül 87 darab területileg egymás közeléből (-C17, -C18, -D17, -D18 szelvény) került elő, közülük 31 ugyanabból a stratigráfiai egységből (-D17/SE 025).

Bár a faragott csonttűk a római csontfaragványok között a legnagyobb tömegben előforduló tárgyak, és széles körben elterjedtek a Római Birodalomban az egész császárkor folyamán, ekkora mennyiség nem tekinthető átlagosnak. A feltárt csonttűk jelentős része töredékes, körülbelül fele határozható meg biztosan. A hajtűk tipológiai szempontból viszonylag egységesek, többnyire a gömbfejű hajtűk kategóriájába tartoznak (ld. Kat. 55-86., illetve Kat. 25-37.), a szögfejű hajtűk ritkának (Kat. 87-89.) mondható. A varrótük a hajtűkhöz képest kis számban jelennek meg (Kat. 6-10., illetve Kat. 90-97.), bár a nagy számú, meghatározhatatlan töredék között lehetnek akár varrótük is, ami ezt az értéket elvben befolyásolhatja (ld. Kat. 98-162., illetve Kat. 43-49.). Dísztük 1999-2000 folyamán nem kerültek elő (ld. Kat. 12-16.).

A viszonylag kis területen előkerült faragott csonttűk nagy száma felveti egy esetleges csontfaragó műhely meglétét. Félkész, vagy rontott darabok azonban nem kerültek elő, és hiányoznak a csontfaragó műhelyekre jellemző csont hulladékok, pl. levágott agancsrózsák (ld. viszont Kat. 163.), csontok vágásnyomokkal stb. Noha az ebből a szelvényrészéből előkerült állatcsontokon sok hentesmunkára, vagy házi törésre utaló nyom található, egyik sem tekinthető csontmegmunkálás egyértelmű nyomának. A csontok között viszonylag sok sertés és madár-csont található. Szarvascsont nem került elő, ellenben a csonttűk körülbelül ugyanolyan arányban készültek agancsból, mint bordából. Ebből arra lehet következtetni, hogy amennyiben a csonttűket helyben készítették, a szarvasokat nem vadászták, hanem csak az elhullott agancsokat gyűjtötték össze.

A csonttűk között sok darabon megfigyelhető újrafaragás, vagy kisebb javítás nyoma (ld. pl. Kat. 102, 160, 161.). Mindezek alapján felmerülhet egy csonteszközöket javító műhely megléte, bár a javításnyomok inkább házi faragásnak, mint szakember munkájának látszanak. Az előkerült érmek és kerámialeletek alapján viszonylag egységesen a II-III. századra keltezhetők a csonttűket tartalmazó stratigráfiai egységek, bár a legtöbb csonttűt tartalmazó rétegből (-D18/SE 025) egy újkori kerámiatöredék is előkerült.

Amennyiben a csonttűk mégiscsak egy csonteszközöket faragó vagy javító műhelyhez kapcsolódnak, meg kell állapítanunk, hogy magát az objektumot nem sikerült megtalálnunk, hanem - amint arra az újkori kerámiatöredék is utal - valamilyen, az egykori műhely (?) közelében végzett későbbi tereprendezés (planírozás vagy feltöltés) során kerülhettek előkerülési helyükre. Az 1999-2000 során előkerült csontfaragványok egységes képéből talán feltételezhető, hogy az egykori ókori csontfaragó műhely valahol a közelben lehetett.

Katalógus

Elefántcsonttárgy

54. Elefántcsonttárgy töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.5.

Méret: h.: 20,5 mm; sz.: 11 mm; test legn. átm.: 5,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű, esztergált elefántcsont¹ töredéke. A töredék részben megmaradt végének közepén az esztergálási felfüggesztésre utaló kis, kör keresztmetszetű bemélyedés található. A tárgy funkciója töredékessége miatt nem állapítható meg.

Keltezés: A stratigráfiai egységből egy Marcus Aurelius-érem került elő². A kerámiatöredékek a II. század végére, III. század elejére keltezhetők³.

Hajtűk

55. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 999.-C17.090.1.

Méret: h.: 51 mm; fejm.: 5 mm; test legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 21,5 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik. Felülete egyenetlen és karcos.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴.

(PSZJ)

56. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.096.1.

Méret: h.: 65 mm; fejm.: 6 mm; legn. testátm.: 4 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 28 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

¹ A. Choyke meghatározása. Az 1999-ben, az ún. „csontfaragóműhely” közelében feltárt csontfaragványokat Pásztókai-Szeőke Judit határozta meg (PSZJ).

² Ltsz.: 2000.-D18.027.1.

³ A stratigráfiai egységből előkerültek a markomann háborúktól 233-ig keltezhető Drag. 37, illetve Drag. 33 formájú rheinzaberni terra sigillata töredékek, valamint egy Drag. 27 terra sigillata csésze, amely a 160-as évekig volt forgalomban. Előkerült továbbá „pompeii vörös tál” utánzat, firnisbevonatos vékonyfalú pohár, raetiai pohár, ún. Schwarzfirmiskeramik, és fehér barbotinos Schwarzfirmiskeramik töredéke. A fehér barbotinos Schwarzfirmiskeramik töredékek legvalószínűbb műhelye Trier, ebben az esetben csak 255 után keltezhetőek, de a biztos azonosítást lehetővé tevő fehér festett feliratok, illetve betűtöredékek hiányoznak (Fényes G. meghatározásai).

⁴ Bíró 1994b:126. Újkorral kevert stratigráfiai egységből származik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁵. Szögfejű csont hajtúvel (Kat. 87.) és a Kr.u. II. század közepére-III. századra keltezhető kerámiával együtt került elő.

(PSZJ)

57. Gömbfejű hajtű

Leltári szám: 999.-C18.102.17.

Méret: h.: 74 mm; fejtátm.: 5,4 mm; testátm.: 4 mm.

Leírás: Eredetileg hosszabb szárú gömbfejű csont hajtű, a kör keresztmetszetű test törésfelülete fényesre csiszolva. A szár a nyaktól számított 24,5 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁶.

(PSZJ)

58. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 999.-C17.112.1.

Méret: h.: 65 mm; fejtátm.: 5,3 mm; testátm.: 4 mm.

Leírás: Gömbfejű, fényesre polírozott csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 28 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁷.

(PSZJ)

59. Gömbfejű hajtű

Leltári szám: 999.-C18.085.1.

Méret: h.: 66 mm; fejtátm.: 4,5 mm; testátm.: 4,6 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtű töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 27 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen elkeskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁸.

(PSZJ)

⁵ Uo.

⁶ Uo. Rheinaberni, westerndorfi/pfaffenhofeni terra sigillatákkal, Drexel III. pohár és trieri „Spruchbecher” töredékével együtt került elő (Fényes G. meghatározása).

⁷ Bíró 1994b:126. Újkori üveggel együtt került elő.

⁸ Uo. Újkori kerámiával kevert stratigráfiai egységből származik.

60. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 999.-C18.102.1.

Méret: h.: 53 mm; fejtám.: 4 mm; testátm.: 3,5 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtú töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 15 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁹.

(PSZJ)

61. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 999.-C18.102.2.

Méret: h.: 50,4 mm; fejtám.: 4,5 mm; testátm.: 3,4 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtú töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 24,5 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század¹⁰.

(PSZJ)

62. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 999.-C18.102.3.

Méret: h.: 42,3 mm; fejtám.: 4 mm; testátm.: 3,3 mm.

Leírás: Gömbfejű csont hajtú töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 19 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen egyenletesen keskenyedik. Felülete egyenletlen.

Keltezés: Kr.u. II-III. század¹¹.

(PSZJ)

63. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 999.-C18.102.16.

Méret: h.: 31,5 mm; fejtám.: 3mm; testátm.: 2,4 mm.

Leírás: Igen kis méretű gömbfejű csont hajtú töredéke kör keresztmetszetű testtel, amely a fej és a test találkozásától számított 12 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét. Méretéből adódóan nem a súlyos hajfonatok, tincsek rögzítésére szolgált¹².

Keltezés: Kr.u. II-III. század¹³.

(PSZJ)

⁹ Uo., továbbá a stratigráfiai egység kerámia töredékeire vonatkozóan: Kat. 57. és 6. jegyzet.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Elképzelhető, hogy finom kelméből készült ruhadarabok megtűzésére használták: pl. a fejre vont palla hajhoz tűzésére, vagy az elrendezett ruharedők megfelelő helyzetben való rögzítésére használták.

¹³ Bíró 1994b:126. A stratigráfiai egységből származó kerámia töredékekre vonatkozóan ld. Kat. 57. és 6.

64. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.010.1.

Méret: h.: 61 mm; fejtám.: 6 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Durván faragott gömbfejben végződő, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 27 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. Bordából készült¹⁴.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század¹⁵.

65. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.010.2.

Méret: h.: 41 mm; fejtám.: 5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 17 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század¹⁶.

66. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.010.3.

Méret: h.: 44 mm; fejtám.: 5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kissé csúcsos gömbfejben végződő kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 20 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század¹⁷.

67. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.010.4.

Méret: h.: 38 mm; fejtám.: 4 ill. 5,5 mm; test legn. átm.: 2,3 mm.

Leírás: A szár tengelyére merőleges húr mentén egyenesre csiszolt, kissé ovoid fejben végződő („dome-shaped”)¹⁸, ovális keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától

¹⁴ A. Choyke vizsgálatai alapján.

¹⁵ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Bíró 1994b:32, Cat. 189-218; Bíró M. észrevétele szerint ez a hajtűtípus fejtátmérő alapján két csoportba osztható, amelyek közül a nagyobb fejtátmérővel rendelkezők gyakoribbak, azonban a vizsgált anyagban az akár 1 cm-t is elérő fejméretű tűk nem fordulnak elő, mind az öt előkerült darab a kisebb, 3-5 mm-es fejtátmérővel rendelkező tűk közé tartozik. A szakirodalom általában nem különíti el ezt a tűtípust, részben a gömbfejű, vagy az ún. ovoid fejű tűk közé sorolja (Ruprechtsberger 1978-1979:32.). S. Deschler-Erb hajtűkatalógusában (Deschler-Erb 1998:161, 164) E. Riha tipológiája alapján (Riha 1990:107) szere-

számított 18 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. Talán végtagsontból készült¹⁹.

Keltezés: Gorsiumban III-IV. századi épületekben fordul elő²⁰, E.M. Ruprechtsberger nem különíti el ezt a csoportot a gömbfejű, vagy „egyszerű fejformájú” tükttől. A II-III. századra keltezett, 5.c kategóriába tartozó tük közül azonban több egyértelműen ebbe a csoportba tartozik²¹.

68. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.031.3.

Méret: h.: 92 mm; fejtám.: 5,5 mm; testátm.: 3,5 mm.

Leírás: Kissé csúcsos gömbfejben végződő, kör keresztmetszetű csont hajtú töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 22 cm-re éri el legnagyobb átmérőjét. Agancsból készült, eltört végét újracsiszolták, majd tovább használták²².

Keltezés: Kr.u. II-III. század²³.

69. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.031.4.

Méret: h.: 51 mm; fejtám.: 3,5-4 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: A tengelyére merőleges húr mentén egyenesre csiszolt ovoid („dome-shaped”)²⁴ fejű, kör keresztmetszetű csont hajtú töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 20 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század²⁵.

70. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.031.5.

Méret: h.: 42 mm; fejtám.: 4-5,5 mm; test legn. átm.: 2,5-3,5 mm.

hajtúk, amelyeknek egyébként bronz párhuzamaik is ismertek (Deschler-Erb 1994:164), azonban a közölt darab alapján (Deschler-Erb 1994:Kat.-Nr. 3102) a típusba tartozó tük fejformája eltér a „dome-shaped head”, illetve „mushroom-shaped head” megnevezésű tífektől, valamint a vizsgált tükktől egyaránt. Mindezek alapján nem tartottam szükségesnek a tárgyalat tük külön alcsoportba sorolását, ezért a katalógusban a gömbfejű tük között szerepelnek, a fejforma eltérésének feltüntetésével.

¹⁹ A. Choyke vizsgálatai alapján.

²⁰ Bíró 1978b; Bíró 1978a:179.

²¹ Ruprechtsberger 1978-1979:32; ld. pl. Nr. 95, 121, 155.

²² A. Choyke vizsgálatai alapján.

²³ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

²⁴ A típushoz ld. 18. jegyzet.

²⁵ Bíró 1978b; Bíró 1978a:179; Ruprechtsberger 1978-1979:32.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 18 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. Fején sérülés található.

Keltezés: Kr.u. II-III. század²⁶.

71. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.032.1.

Méret: h.: 55 mm; fejátm.: 5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 20 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század²⁷. A stratigráfiai egységből előkerült kerámiatöredékek szintén erre az időszakra keltezhetőek²⁸.

72. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.2.

Méret: h.: 85 mm; fejátm.: 4,5-5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 19 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század²⁹.

73. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.3.

Méret: h.: 66 mm; fejátm.: 4 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 20 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. Agancsból készült, felületén reszelőnyomokkal³⁰. A tű feje függőleges irányban félig letört, de a kopásnyomok alapján tovább használták.

Keltezés: Kr.u. II-III. század³¹.

²⁶ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

²⁷ Uo.

²⁸ Előkerültek a markomann háborúk végétől 233-ig keltezhető rheinzaberni mortarium, Drag. 37, Drag. 33 és Drag. 18/31, valamint a II. század végétől 233-ig keltezhető westerndorfi Drag. 37 formájú terra sigillata töredékek. Előkerültek továbbá ún. „pompeii vörös tál” utánpótlás, sárga korsó, brigetioi festettsávos kerámia, ún. Schwarzfirniskeramik és fehér barbotinos Schwarzfirniskeramik (kronológiájáról ld. 3. jegyzet) töredékei (Fényes G. meghatározásai).

²⁹ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

³⁰ A. Choyke vizsgálatai alapján.

³¹ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

74. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.4.

Méret: h.: 32,5 mm; fejátm.: 3,5 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Az átlagosnál kisebb gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtú töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 25 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század³².

75. Gömbfejű hajtú töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.005.7.

Méret: h.: 50 mm; fejátm.: 5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű, durva felületű csont hajtú töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 15 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Szórványlelet, Kr.u. II-III. század³³.

76. Gömbfejű hajtú

Leltári szám: 2000.-D18.025.8.

Méret: h.: 103 mm; fejátm.: 5,5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csonttű, amely a fej és a test találkozásától számított 20 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. A bordából faragott hajtú hegyének vége tompa, a törött tűt talán újrahegyezték. Felületén halvány reszelőnyomok láthatók³⁴.

Keltezés: Kr.u. II-III. század³⁵. A stratigráfiai egységből előkerült egy Caracalla-³⁶ és egy talán Severus-korra keltezhető érem³⁷. A kerámatöredékek szintén II-III. századi keltezésre engednek következtetni³⁸, azonban a stratigráfiai egységből előkerült egy újkori kerámia töredéke is.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ A. Choyke vizsgálatai alapján.

³⁵ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

³⁶ Ltsz.: 2000.-D18.025.2.

³⁷ Ltsz.: 2000.-D18.025.1.

³⁸ A terra sigillaták közül a markomann háborúktól 233-ig keltezhető rheinzaberni mortarium, Drag. 37, Drag. 33, Drag. 30, Drag. 18/31 és Drag. 54 formájú töredékek, valamint egy pfaffenhofeni vagy western-dorfi Drag. 37 töredék került elő. Előkerültek továbbá vékonyfalú pohár, Drexel II. raetiai áru, „pompeii vörös tál” utánzat, mortarium, „raetiai” mortarium és ún. Schwarzfirniskeramik töredékei, egy Loeschcke X/lványi XVII firmamécses töredéke, valamint egy újkori kerámia töredéke (Fényes G. meghatározásai).

77. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.11.

Méret: h.: 58 mm; fejtátm.: 4,5-5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: A tengelyre merőleges húr mentén egyenesre csiszolt, ovoid („dome-shaped”)³⁹ fejben végződő csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 17 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴⁰.

78. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.12.

Méret: h.: 50 mm; fejtátm.: 5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 15 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴¹.

79. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.13.; 2000.-D18.025.15.

Méret: h.: 23 mm; fejtátm.: 5 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Végtagcsontból készült⁴², két darabra törve került elő.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴³.

80. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.14.

Méret: h.: 24 mm; fejtátm.: 6 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Az agancsból készült⁴⁴ hajtű fele a szár tengelyével párhuzamosan letört, de a sérült tűt a fej kopásnyomai alapján tovább használták.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴⁵.

³⁹ A típushoz ld. 18. jegyzet.

⁴⁰ Ld. Kat. 76.; A típus keltezéséhez ld. Kat. 67.

⁴¹ Ld. Kat. 76.

⁴² A. Choyke vizsgálatai alapján.

⁴³ Ld. Kat. 76.

⁴⁴ A. Choyke meghatározása.

⁴⁵ Ld. Kat. 76.

81. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.16.

Méret: h.: 49 mm; fejjátm.: 4,5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kissé csúcsos gömbfejben végződő, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 28 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴⁶.

82. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.026.1.

Méret: h.: 66 mm; fejjátm.: 4 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴⁷. Ld. Kat. 150.

83. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.7.

Méret: h.: 80 mm; fejjátm.: 4,5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Agancsból készült⁴⁸.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁴⁹. A stratigráfiai egységből Marcus Aurelius-érem került elő⁵⁰. A kerámiatöredékek a II. század végére, a III. század elejére keltezhetők⁵¹.

84. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.071.2.

Méret: h.: 33 mm; fejjátm.: 3,5-4,5 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: A szár tengelyére merőleges húr mentén egyenesre csiszolt, ovoid („dome-shaped”)⁵² fejű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 20 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Keltezés: Kr.u. II-III. század⁵³.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

⁴⁸ A. Choyke meghatározása.

⁴⁹ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

⁵⁰ Ltsz.: 2000.-D18.027.1.

⁵¹ Ld. 3. jegyzet.

⁵² A típushoz ld. 18. jegyzet

⁵³ A típus keltezéséhez ld. Kat. 67.

85. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.089.2.

Méret: h.: 65 mm; fejtátm.: 5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Gömbfejű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 24 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. Feje valószínűleg újrafaragott.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁵⁴.

86. Gömbfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.089.3.

Méret: h.: 46 mm; fejtátm.: 2,5-3 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: A szár tengelyére merőleges húr mentén egyenesre csiszolt ovoid („dome-shaped”)⁵⁵ fejű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 25 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik.

Kelkezés: Kr.u. II-III. század⁵⁶.

87. Szögfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.096.2.

Méret: h.: 42 mm; fejtátm.: 4 mm; testátm.: 3,5 mm.

Leírás: Szögfejű csont hajtű, szára legnagyobb vastagságát fejtől mérve 21 mm-re éri el, innen fokozatosan elkeskenyedik. Vége hiányzik.

Nem tartozik a leggyakoribb tütípusok közé, kisszámú csoportot képvisel, azonban fémből⁵⁷ és csontból⁵⁸ készített példányokat több lelőhelyről ismerünk. Pannonia területén Gorsiumban kerültek elő hasonló, csontból készített darabok⁵⁹.

Kelkezés: A szögfejű tű típusa az egész római időszakban megtalálható, használatának virágkora Augusta Rauricában, ahonnan a legtöbb példányt ismerjük, a Kr.u. II. század utolsó negyedére-III. századra tehető⁶⁰. A brigetiói darab gömbfejű tűvel (Kat. 56.) és Kr.u. II. század közepe-III. századra keltezhető kerámia töredékekkel⁶¹ együtt került elő.

(PSZJ)

⁵⁴ Deschler-Erb 1998:Abb. 242; Ruprechtsberger 1978-1979:32; Dular 1979:Tab. 3; Bíró 1994b:126.

⁵⁵ A típushoz ld. 18. jegyzet.

⁵⁶ A típus keltezéséhez ld. Kat. 67.

⁵⁷ Cool 1991:154 (a Kr.u. II. század elejétől – a IV. század); Ruprechtsberger 1979:33-4.

⁵⁸ Ruprechtsberger 1979:33-4. és Nr. 223-31; Deschler-Erb 1998:164, Taf. 34. Nr. 3115-3313.

⁵⁹ Bíró 1987b:33, Fig. 10. Nr. 73. (II. század első fele); 51, Fig. 29. Nr. 253. (IV. századi tabernae területéről); 40, Fig. 18. Nr. 155.

⁶⁰ Deschler-Erb 1998:Abb. 243.

⁶¹ A kerámiákat Fényes G. határozta meg.

88. Szögfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.032.2.

Méret: h.: 58 mm; fejtám.: 1 ill. 5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Szögfejű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 21 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. A tű agancsból készült, felületén reszelőnyomok láthatók, megsérült és tovább nem használták⁶². A szögfejű tűk Noricumban igen gyakoriak a Kr.u. II-III. század fordulóján⁶¹. Pannoniában viszont ritkák, Gorsiumban két ilyen tű került elő⁶⁴. A Szőny-Vásártéri ásatásról három darab került elő.⁶⁵

Kelkezés: A szögfejű tüket E.M. Ruprechtsberger a Kr.u. II-IV. századra keltezi⁶⁶. Az Augusta Raurica-i anyag szintén ezt a keltezést erősíti meg⁶⁷. A stratigráfiai egységből előkerült kerámia-töredékek a Kr.u. II-III. századra keltezhetőek⁶⁸.

89. Szögfejű hajtű töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.054.1.

Méret: h.: 70 mm; fejtám.: 1 ill. 4,5 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Szögfejű, kör keresztmetszetű csonttű töredéke, amely a fej és a test találkozásától számított 20 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. A bordából készült tű felületén reszelőnyomok láthatók, alsó része jobban kopott⁶⁹.

Kelkezés: A stratigráfiai egység kerámia-töredékei a II-III. századra keltezhetőek⁷⁰.

Varrótűk

90. Varrótű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.098.1.

Méret: h.: 76 mm; legn. átm.: 4,4 mm.

Leírás: Csont varrotű töredéke, egykor négyszögletes vagy kör alakú furattal ellátott, enyhén ellapított vége letört. Funkcióját tekintve ld. Kat. 6.

Kelkezés: Kr.u. 180-III. századra keltezhető kerámia töredékekkel együtt került elő⁷¹.

(PSZJ)

⁶² A. Choyke meghatározása.

⁶³ Ruprechtsberger 1978-1979:33-34, Nr. 223-231.

⁶⁴ Bfó 1987b:Fig. 73, Fig. 253.

⁶⁵ Kat. 87-89.

⁶⁶ Ruprechtsberger 1978-1979:33-34.

⁶⁷ Deschler-Erb 1998:Abb. 243.

⁶⁸ Ld. 28. jegyzet.

⁶⁹ A. Choyke vizsgálatai alapján.

⁷⁰ Előkerültek a markomann háborúk végétől 233-ig keltezhető rheinzaberni mortarium, galléros peremű tál és Drag. 37 formájú terra sigillata töredékek, valamint „pompeii vörös tál” utánzat, terra sigillata formájú vörös bevonatos tál, raetiai pohár és firmamécses töredékei (Fényes G. meghatározásai).

⁷¹ Fényes G. meghatározása.

91. Kúpos végű varrótű nyolcas alakú furattal

Leltári szám: 2000.-D17.058.3.

Méret: h.: 93 mm; fejjátm.: 3,5 mm; test legn. átm.: 6,5 mm.

Leírás: Kúpos végű, kör keresztmetszetű, fejénél nyolcas alakú furattal ellátott, feje felé vastagodó csont varrótű. Agancsból készült, a törött tűt rövid ideig tovább használták⁷².

Kelkezés: A. Dular a típust az I-II. századra keltezi⁷³. Gorsiumban a tűk a markomann háborúkat megelőző periódusból kerültek elő⁷⁴. Ld. Kat. 129.

92. Varrótű

Leltári szám: 2000.-D18.025.7.

Méret: h.: 114 mm; test legn. átm.: 5 mm.

Leírás: Ovális, a fejénél ellaposodó keresztmetszetű, hosszúkás furattal ellátott csont varrótű. A tűt a kopásnyomok hiánya és a hegy épsége alapján valószínűleg nem használták⁷⁵.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből előkerült egy Caracalla⁷⁶ és egy talán Severus-korra keltezhető érem⁷⁷. A kerámiatöredékek szintén II-III. századi keltezésre engednek következtetni⁷⁸, azonban a stratigráfiai egységből előkerült egy újkori kerámia töredéke is.

93. Varrótű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.033.3.

Méret: h.: 100 mm; test legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű, a fej felőli oldalon ellaposodó csont varrótű hegyének töredéke hosszúkás furattal. A varrótű 2,5-3 mm széles, 5 mm hosszán megmaradt, felfelé szélesedő, hosszúkás furattal van ellátva. Agancsból készült, vége a használattól elkopott.⁷⁹

Kelkezés: Római kori.

94. Varrótű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.020.1.

Méret: h.: 45 mm; testátm.: 5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű, a fej végénél ellaposodó, hosszúkás furattal ellátott csont varrótű töredéke.

Kelkezés: Római kori. Ld. Kat. 131.

⁷² A. Choyke vizsgálatai alapján.

⁷³ Dular 1979:Tab. 3.

⁷⁴ Bíró 1994b:49.

⁷⁵ A. Choyke vizsgálatai alapján.

⁷⁶ Ltsz.: 2000.-D18.025.2.

⁷⁷ Ltsz.: 2000.-D18.025.1.

⁷⁸ Ld. 38. jegyzet.

⁷⁹ A. Choyke vizsgálatai alapján.

95. Varrótű töredéke**Leltári szám:** 2000.-D18.025.10.**Méret:** h.: 37 mm; test legn. átm.: 4,5 mm.**Leírás:** Kör keresztmetszetű, lapos fejben végződő csont varrótű töredéke, fejénél 4 mm hosszú furattal. A tűt a kopásnyomok alapján rövid ideig használták⁸⁰.**Keltezés:** A stratigráfiai egységből előkerült egy Caracalla-⁸¹ és egy talán Severus-korra keltezhető érem⁸². A kerámiatöredékek szintén II-III. századi keltezésre engednek következtetni⁸³, azonban a stratigráfiai egységből előkerült egy újkori kerámia töredéke is.**96. Varrótű töredéke****Leltári szám:** 2000.-D18.028.3.**Méret:** h.: 56 mm; test legn. átm.: 4,5 mm.**Leírás:** Ovális keresztmetszetű, fejénél hosszúkas furattal ellátott csont varrótű töredéke.**Keltezés:** A stratigráfiai egységből egy Marcus Aurelius-érem került elő⁸⁴.**97. Varrótű (?) töredéke****Leltári szám:** 2000.-D18.025.9.**Méret:** h.: 59 mm; test legn. átm.: 5,5 mm.**Leírás:** Kör keresztmetszetű, a fejénél ellaposodó, egy kör és egy hosszúkas, ovális furattal ellátott csonttű töredéke. A kör alakú furat a fejtől 21, az ovális 11-19 mm-re található. A tű agancsból készült, kopásnyomai alapján sokáig használták⁸⁵. A tű formailag megegyezik az ún. háromlyukú tűkkel⁸⁶, azzal a különbséggel, hogy a felső, kör alakú furat hiányzik.**Keltezés:** A stratigráfiai egységből előkerült egy Caracalla-⁸⁷ és egy talán Severus-korra keltezhető érem⁸⁸. A kerámiatöredékek szintén II-III. századi keltezésre engednek következtetni⁸⁹, azonban a stratigráfiai egységből előkerült egy újkori kerámia töredéke is.⁸⁰ A. Choyke vizsgálatai alapján.⁸¹ Ltsz.: 2000.-D18.025.2.⁸² Ltsz.: 2000.-D18.025.1.⁸³ Ld. 38. jegyzet.⁸⁴ Ltsz.: 2000.-D18.028.1.⁸⁵ A. Choyke vizsgálatai alapján.⁸⁶ A háromlyukú tűk funkcióját tekintve megoszlik a szakirodalom álláspontja, Bíró M. szerint ruhatűző tűk voltak (Bíró 2000:76-77.), S. Deschler-Erb szerint a varrótű foka különböző színű fonalak befűzésére szolgálhat (Deschler-Erb 1998:141.). A két értelmezés közül Bíró M. álláspontja tűnik valószínűbbnek, azonban a tárgyalt darabon egy lyuk hiányzik, mégis sokáig használták, viszont ebben a formában nem lehetett ruhatűző tű. Ezek alapján három eset lehetséges: 1. a félkész, vagy rontott háromlyukú ruhatűző tűt szükségmegoldásként ténylegesen ruhatűzésre, vagy más célra (pl.: varráásra) használták; 2. a háromlyukú tűk nem ruhatűző tűk, és funkciójukat be tudták tölteni ebben a formában is; 3. a tárgyalt darab nem háromlyukú tű félkész vagy rontott darabja.⁸⁷ Ltsz.: 2000.-D18.025.2.⁸⁸ Ltsz.: 2000.-D18.025.1.⁸⁹ Ld. 38. jegyzet.

Meghatározhatatlan funkciójú csonttűk

98. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 999.-C18.102.19.

Méret: h.: 32,6 mm; legn. átm.: 2,4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke. Töredékessége miatt funkciója nem állapítható meg.

Kelkezés: Római kori, 5 gömbfejű tűvel együtt került elő (ld. Kat. 57. és Kat. 60-63.).

(PSZJ)

99. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.010.5.

Méret: h.: 30 mm; test legn. átm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csonttű hegyének töredéke. A bordából készült tűn talán polírozás nyomai láthatók, a kopásnyomok alapján rövid ideig használták⁹⁸.

Kelkezés: Római kori, a töredék gömbfejű hajtúkkal került elő⁹¹.

100. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.032.3.

Méret: h.: 38 mm; testátm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből előkerült kerámiatöredékek a II-III. századra keltezhetőek⁹².

101. Tű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.096.3.

Méret: h.: 51,5 mm; legn.: átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke, csak a feje hiányzik. Törött végétől számítva 11 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen a másik vége felé egyenletesen keskenyedik.

Kelkezés: Gömbfejű (Kat. 56.) és szögfejű (Kat. 87.) csont hajtűvel és Kr.u. II. század közepe-III. századra keltezhető kerámiával együtt került elő⁹³.

(PSZJ)

⁹⁸ A. Choyke vizsgálatai alapján.

⁹¹ Ld. Kat. 64-67.

⁹² Ld. 28. jegyzet.

⁹³ A kerámia töredékek meghatározását Fényes G. végezte.

102. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.035.5.

Méret: h.: 61 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csonttű hegyének töredéke, amely a hegyétől számított 41 mm-re éri el a legnagyobb átmérőjét, majd a másik vége felé fokozatosan elkeskenyedik. Felszíne sérült, hegyének megmunkálása alapján valószínűleg sérült tű újrafaragása. Talán hajtű töredéke.

Keltezés: Római kori.

103. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.056.3.

Méret: h.: 45 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Keltezés: Római kori.

104. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.17.

Méret: h.: 30 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Keltezés: A stratigráfiai egységből előkerült egy Caracalla-⁹⁴ és egy talán Severus-korra keltezhető érem⁹⁵. A kerámia-töredékek szintén II-III. századi keltezésre engednek következtetni⁹⁶, azonban a stratigráfiai egységből előkerült egy újkori kerámia töredéke is.

105. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.18.

Méret: h.: 46 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Keltezés: Ld. Kat. 104.

⁹⁴ Ltsz.: 2000.-D18.025.2.

⁹⁵ Ltsz.: 2000.-D18.025.1.

⁹⁶ Ld. 38. jegyzet.

106. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.19.

Méret: h.: 58 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 104.

107. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.20.

Méret: h.: 60 mm; test legn. átm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 104.

108. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.8.

Méret: h.: 30 mm; test legn. átm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből egy Marcus Aurelius-érem került elő⁹⁷. A kerámatöredékek a II. század végére, III. század elejére keltezhető⁹⁸.

109. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.9.

Méret: h.: 18 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 108.

110. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.028.4.

Méret: h.: 30 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör, illetve a hegyénél szögletes keresztmetszetű tű hegyének töredéke, durva felülettel.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből Marcus Aurelius-érem került elő⁹⁹.

⁹⁷Ltsz.: 2000.-D18.027.1.

⁹⁸Ld. 3. jegyzet.

⁹⁹Ltsz.: 2000.-D18.028.1.

111. Tű hegyének töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.071.3.

Méret: h.: 34 mm; test legn. átm.: 1,5-2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű hegyének töredéke.

Keltezés: Római kori.

112. Tű töredéke

Leltári szám: 999.-C17.090.2.

Méret: h.: 42 mm; legn. átm.: 4 mm; legk. átm.: 3mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, töredékessége miatt funkciója nem határozható meg.

Keltezés: Gömbfejű hajtűvel (Kat. 55.) együtt került elő; Kr.u. II-III. század.

(PSZJ)

113. Tű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.085.3.

Méret: h.: 35 mm; legn. átm.: 3 mm; legk. átm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, töredékessége miatt funkciója nem határozható meg.

Keltezés: Gömbfejű csont hajtűvel (Kat. 59.) együtt került elő; Kr.u. II-III. század.

(PSZJ)

114. Tű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.085.4.

Méret: h.: 38 mm; legn. átm.: 3,5 mm; legk. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, töredékessége miatt funkciója nem határozható meg.

Keltezés: Gömbfejű csont hajtűvel (Kat. 59.) együtt került elő; Kr.u. II-III. század.

(PSZJ)

115. Tű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.096.5.

Méret: h.: 28 mm; legn. átm.: 2 mm; legk. átm.: 1,7 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, töredékessége miatt funkciója nem határozható meg.

Keltezés: Gömbfejű (Kat. 56.) és szögfejű (Kat. 87.) hajtűvel együtt került elő.

(PSZJ)

116. Tű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.102.18.

Méret: h.: 31 mm; legn. átm.: 3,5 mm; legk. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csontpálca töredéke, töredékessége miatt a funkciója nem határozható meg.

Kelkezés: 5 gömbfejű hajtűvel (Kat. 57. és 60-63.) együtt került elő.

(PSZJ)

117. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.001.3.

Méret: h.: 21 mm; testátm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke, kissé égett, a használatból kifényesedett felülettel. Bordából készült¹⁰⁰. Töredékessége miatt funkciója nem állapítható meg.

Kelkezés: Ásatási szórványlelet; római kori.

118. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.047.1.

Méret: h.: 28,5 mm; testátm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Római kori.

119. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.5.

Méret: h.: 38 mm; testátm.: 3,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Római kori; gömbfejű tűkkel együtt került elő¹⁰¹.

120. Hajtű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.085.2.

Méret: h.: 79 mm; legn. átm. 3,6 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű csont hajtű töredéke. Vékonyabb végétől számítva 19 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen a másik vége felé egyenletesen keskenyedik.

Kelkezés: Gömbfejű tűvel (Kat. 59.) együtt került elő.

(PSZJ)

¹⁰⁰ A. Choyke vizsgálatai alapján.

¹⁰¹ Ld. Kat. 72-74.

121. Hajtű töredéke

Leltári szám: 999.-C18.096.4.

Méret: h.: 79 mm; legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű hajtű töredéke, mindkét vége törött. Egyik végétől számítva 19 mm-re éri el legnagyobb átmérőjét, innen a másik vége felé egyenletesen keskenyedik.

Keltezés: Gömbfejű (Kat. 56.) és szögfejű (Kat. 87.) csont hajtűvel együtt került elő.

(PSZJ)

122. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.6.

Méret: h.: 55 mm; test legn átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke, amely legnagyobb átmérőjét a vékonyabb végétől számított 24 mm-re éri el.

Keltezés: Ld. Kat. 119.

123. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.7.

Méret: h.: 28 mm; testátm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Keltezés: Ld. Kat. 119.

124. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.8.

Méret: h. 23 mm; testátm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Keltezés: Ld. Kat. 119.

125. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-C18.049.9.

Méret: h.: 18 mm; testátm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Keltezés: Ld. Kat. 119.

126. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.033.2.

Méret: h.: 46 mm; testátm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Római kori.

127. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.034.1.

Méret: h.: 31,5 mm; testátm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke, agancsból készült¹⁰².

Kelkezés: Római kori.

128. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.056.4.

Méret: h.: 17 mm; test legn. átm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Római kori.

129. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.058.4.

Méret: h.: 49 mm; test legn. átm.: 4 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke, durva felülettel.

Kelkezés: Római kori. Varrótűvel együtt került elő¹⁰³.

130. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D17.107.2.

Méret: h.: 49 mm; testátm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből egy Traianus-Hadrianus-kori érem került elő¹⁰⁴.

---

¹⁰² A. Choyke meghatározása.

¹⁰³ Ld. Kat. 91.

¹⁰⁴ Ltsz.: 2000.-D17.107.1.

131. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.020.2.

Méret: h.: 31 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Római kori. Varrótűvel együtt került elő¹⁰⁵.

132. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.21.

Méret: h.: 49 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből előkerült egy Caracalla-¹⁰⁶ és egy talán Severus-korra keltezhető érem¹⁰⁷. A kerámia-töredékek szintén II-III. századi keltezésre engednek következtetni¹⁰⁸, azonban a stratigráfiai egységből előkerült egy újkori kerámia töredéke is.

133. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.22.

Méret: h.: 78 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

134. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.23.

Méret: h.: 70 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

135. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.24.

Méret: h.: 35 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

¹⁰⁵Ld. Kat. 94.

¹⁰⁶Ltsz.: 2000.-D18.025.2.

¹⁰⁷Ltsz.: 2000.-D18.025.1.

¹⁰⁸Ld. 38. jegyzet.

136. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.25.

Méret: h.: 87 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

137. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.26.

Méret: h.: 56,5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

138. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.27.

Méret: h.: 26 mm; test legn. átm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

139. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.28.

Méret: h.: 17 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

140. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.29.

Méret: h.: 30 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

141. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.30.

Méret: h.: 35 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

142. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.31.
Méret: h.: 24 mm; test legn. átm.: 3 mm.
Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.
Keltezés: Ld. Kat. 132.

143. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.32.
Méret: h.: 22 mm; test legn. átm.: 2 mm.
Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.
Keltezés: Ld. Kat. 132.

144. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.33.
Méret: h.: 44 mm; test legn. átm.: 2 mm.
Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.
Keltezés: Ld. Kat. 132.

145. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.34.
Méret: h.: 25 mm; test legn. átm.: 2 mm.
Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.
Keltezés: Ld. Kat. 132.

146. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.35.
Méret: h.: 31 mm; test legn. átm.: 3 mm.
Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.
Keltezés: Ld. Kat. 132.

147. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.36.
Méret: h.: 34 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.
Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.
Keltezés: Ld. Kat. 132.

148. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.37.

Méret: h.: 36 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

149. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.025.38.

Méret: h.: 49 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 132.

150. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.026.2.

Méret: h.: 41 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Római kori, gömbfejű tűvel együtt került elő¹⁰⁹.

151. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.026.3.

Méret: h.: 28 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 150.

152. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.11.

Méret: h.: 51 mm; test legn. átm.: 2 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből Marcus Aurelius-érem került elő¹¹⁰. A kerámiatöredékek a Kr.u. II. század végére-III. század elejére keltezhetők¹¹¹.

---

¹⁰⁹ Ld. Kat. 82.

¹¹⁰ Ltsz.: 2000.-D18.027.1.

¹¹¹ Ld. 3. jegyzet.

153. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.12.

Méret: h.: 49 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 152.

154. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.13.

Méret: h.: 52,5 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 152.

155. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.027.14.

Méret: h.: 30 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 152.

156. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.028.5.

Méret: h.: 43 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: A stratigráfiai egységből Marcus Aurelius-érem került elő¹¹².

157. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.028.6.

Méret: h.: 34 mm; test legn. átm.: 3,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű, egyik oldalán ellaposodó tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 156.

---

¹¹² Ltsz.: 2000.-D18.028.1.

158. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.051.2.

Méret: h.: 42 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke, durva felülettel.

Kelkezés: Római kori.

159. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.011.1.

Méret: h.: 66 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű, egyik végén lapos tű töredéke.

Kelkezés: Római kori.

160. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.011.2.

Méret: h.: 58 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke, hegyén újrafaragási nyommal.

Kelkezés: Római kori.

161. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.089.4.

Méret: h.: 34 mm; test legn. átm.: 2,5 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke, talán újrafaragott hegyvel.

Kelkezés: Római kori, gömbfejű tűkkel együtt került elő¹¹³.

162. Tű töredéke

Leltári szám: 2000.-D18.089.5.

Méret: h.: 33,5 mm; test legn. átm.: 3 mm.

Leírás: Kör keresztmetszetű tű töredéke.

Kelkezés: Ld. Kat. 161.

---

¹¹³Ld. Kat. 85-86.

Miklósity Szőke Mihály

Az ókori Brigetio polgárvárosának területén fekvő Komárom-Szöny/Vásártér lelőhelyen 1992 óta feltárás alatt álló épület omladékai közül eddig két szarvasagancsból készült tárgy került elő¹.

A nagyobb tárgy egy úgynevezett szarvasagancsrózsa (Kat. 163.)², amely szarvas (*Cervus elaphus* L.) elhullajtott agancsának legalsó, a koponyával érintkező részéből készült úgy, hogy a medalion részt a rózsával³ lefűrésztelték az agancsról⁴. Az ovális alakú agancsrózsa keskenyebb végén, a széléhez közel egy 8-9 mm átmérőjű fúrt lyuk van, a perem felé eső részén erős használati kopásnyommal. A medalion középrészén egy kisebb, mintegy 2 mm nagyságú furat, a medalion alsó szélén további nyolc kis lyuk található.

A kisebb tárgy a szarvasagancs szárának alsó részéből lefűrésztelt, mintegy 10-12 mm vastag korong, amelyet a középső, szivacsos állományánál keresztben átfúrtak (Kat. 164.).

Az itt bemutatott lefűrésztelt szarvasagancsrózsához hasonló tárgyak jól ismertek Európában a korai La Tène-kortól, a római koron át a korai középkorig terjedő időszakban. Funkciójukat tekintve amulettjellegük kétségtelen⁵. Ebben az esetben nem a tárgy formája vagy díszítése az elsődleges, hanem az anyaga az, ami értékét elsősorban adja⁶, azaz az agancs (és a hímszarvas) szimbólikus értékei, mint erő-termékenység-megújulás⁷. A La Tène-korban nyilvánvaló – bár egyértelműen nem bizonyítható – kapcsolat lehet az ilyen amulettek és a kelta szarvasistenség, Cernunnos tisztelete és hatalma között⁸. A La Tène-kori darabok kivitele szinte kivétel nélkül azonos, azaz meghagyták a medalion természetes törésfelületét, és a keskenyebb végén egy furattal látták el, akár csak az itt bemutatott darabot. Ebből a korszakból rendszerint temetkezésekből kerültek elő, mégpedig túlnyomórésztben női-, esetleg gyermeksírokból, rendszerint a test mellől⁹.

Hasonló a helyzet a népvándorláskori és a korai középkori darabokkal, amelyek főként az alamannokhoz, langobardokhoz és merovingokhoz köthetők. Ezek is szinte kivétel nélkül sírokból, mégpedig női- és gyermeksírokból kerültek elő. Az amulettek megmunkálásában viszont jelentős különbség mutatkozik. Ebben a korban a medalionok mindkét felét lesimították, és az egyik, de gyakran mindkét oldalát a jól ismert pont-körökből álló mintasorokkal

¹ Kat. 163. leltári száma: 995.F14.089.3. Feltehetőleg az épület egyik agyagtégla felmenő falának omladéka alatti rétegből került elő; Kat. 164. leltári száma: 992.3.007.26. Egy falkiszedés visszatöltéséből került elő.

² Mikler 1997:5; Hottentot 1990:189.

³ Az agancsrészek nevezéktanához: Mikler 1997:6, Abb. 2. Az agancs régészeti szempontú ismertetéséhez, morfológiájához alapvető Deschler-Erb 1998 műve második fejezetének vonatkozó részei.

⁴ Általában megkülönböztetik a szakirodalomban a természetesen elhullajtott és a vadászott szarvasról való agancsot, mégpedig az alapján, hogy az előbbinek a medalion oldalán, a koponyával érintkező részen természetes a törésfelület, míg az utóbbinak fűrésztelt. Deschler-Erb 1998:32 és 168; Mikler 1997:5-6; Béal 1983:277.

⁵ Green 1978:34-35; Mikler 1997:21.

⁶ Pauli 1975, 126skk.; Deschler-Erb 1998:85-88, valamint Abb. 247.; Béal 1983:277.

⁷ Béal 1983:277.

⁸ Cernunnoshoz alapvető: Bober 1951.

⁹ Hodson 1968:42, Pl. 1, Tomb 6, N°678, továbbá 43, Pl. 9, Tomb 12, N°729; Penninger 1972:87, Grab 51, valamint 88, N°8 és Taf. 57/A, N°8; Pauli 1975:Abb. 7, N°11, Abb. 9, N°10, Abb. 16, N°18, Abb.5, N°4.

díszítették¹⁰. A langobard női viselet esetében agancsból faragott tarsolydíszítő korongokkal lehet számolni¹¹.

Más a helyzet a római kori szarvasagancsrózsa-amulettek esetében. Bár ebben a korban is megmaradtak a La Tène-korból ismert, díszítetlen, természetes törésfelületű darabok, az esetek túlnyomó részében a medalion rész faragott megmunkálása a jellemző. Ez lehet elsősorban a medalion közepéről kiinduló koncentrikus körökből álló esztergált motívum, másodsorban pedig a medalion részen valamilyen jellegzetes, faragott ábrával díszítve¹². Ez a faragott ábra rendszerint egy phallos-ábrázolás¹³, de szórványosan más domborművívű kép is előfordul, mint például a brigetiói lelőhelyű, szembenéző emberfejet ábrázoló példány¹⁴. A kutatás egyetért abban, hogy a szarvasagancsrózsa-amulett készítésének szokása nem római eredetű, és esztergált vagy faragott díszítése a római megszállás korától kezdődött római hatásra¹⁵, ugyanis a koncentrikus körök és phallos-ábrázolások tipikus római elemként vannak számontartva¹⁶. Noha a kelta eredetű díszítetlen darabok is tovább éltek, az ábrázolások alkalmazását tekintve látványosan a kelta és a római hagyomány kombinációjáról van szó¹⁷.

A római kori szarvasagancsrózsa-amulettek elterjedésére vonatkozólag H. Mikler összeállítására irányadó¹⁸, amely alapján elmondható, hogy elterjedésük főleg a Rajna és a Duna mentén – azaz az északi limes vonalán – és közép-kelet-Galliában jellemző, mégpedig abban a megoszlásban, hogy koncentrikus körökkel díszítve főleg galliai területen, díszítés nélkül a galliai és a Rajna menti területeken, phallos-ábrázolással pedig a Rajna mentén és Britanniában található. Phallos-ábrázolással díszített amulettek főleg ott kerülnek elő, ahol katonaság állomásozott¹⁹, bár a más díszítésű és díszítetlen darabokat is figyelembe véve nem látszik különbség a katonai és a civil területek között²⁰.

Ellentétben a La Tène- és a népvándorláskori darabokkal, a római koriak szinte kivétel nélkül településekről kerülnek elő és nem temetkezésekből. Használati módjukra vonatkozólag ezért többféle elképzelés született. A több – rendszerint négy – lyukkal rendelkezőket textilre vagy bőrre varrva²¹, valamint a lyukakban néha megmaradt szegecskek alapján valamilyen hordozóra – fára, bőrre, falra, ajtóra, kocsi – szegelve rekonstruálják²². Az egy – rendszerint a medalion szélére fűrt – lyukkal rendelkezőket pedig zsinórra, bőrszíjra vagy a lyukban néhány esetben megmaradt láncszem alapján²³ láncra függesztve értelmezik a lyuk peremén többnyire megfigyelhető kopás miatt, mégpedig vagy ember által viselve, vagy a lófelszerelésen levő csüngőként²⁴.

¹⁰ Koch 1997:81-82, a 40., 68., 128., 132., 209., 258., 286., 300., 410., 529. sz. hét női és három lánysírból a Kr.u. VI. század második felére keltezve. Zenetti 1942:Abb. 2-11.; Delarbre 1959:43, Fig. 9.17., a 13. sz. női sírból a Kr.u. VI. század végétől a VII. század elejéig; Joffroy 1974:65, a 3., 14., 189., 236., 354. sz. női sírokból.

¹¹ Bóna 1974:36; uő. 1993:144-145.

¹² Deschler-Erb 1989:169; Mikler 1997:Karte 5. Hottentot 1990; Deschler-Erb 1991:32; Greep 1994:81-82, Fig. 1, aki hét típussal számol, de beosztása megkérdőjelezhető; vö. Deschler-Erb 1998:169, 814. jegyzet.

¹³ Például egy Savariából való darabon: Bíró 1994:Pl. LXXXIV. N°848.

¹⁴ Greep 1994:Pl. 3.d, Kat. N°139.

¹⁵ Mikler 1997:21; Greep 1994:86; Deschler-Erb 1998:170.

¹⁶ Deschler-Erb 1998:170; Hottentot 1990:187.

¹⁷ Deschler-Erb 1998:170.

¹⁸ Mikler 1997:167-168, Karte 5. Továbbá Béal 1983:280-281; Hottentot 1990:194-206; Greep 1994:Fig. 2-3.

¹⁹ Mikler 1997:21 részletesen felsorolja a példákat lelőhellyel és az ott állomásozott **lovas** egység nevével.

²⁰ Green 1978:35; Greep 1994:87.

²¹ Mikler 1997:21; Deschler-Erb 1998:170.

²² Mikler 1997:21; Greep 1994:85; Béal 1983:277-278; Hottentot 1990:188 és Abb. 1.

²³ Bíró 1994:Pl. LXXXIV. N°848.

²⁴ Deschler-Erb 1998:170; Hottentot 1990:188; Deschler-Erb 1991:30-32; Mikler 1997:21.

Az itt bemutatott, a szőnyi Vásártéren előkerült darab (Kat. 163.) használatára, a rajta levő lyuk felső szélének kopásnyoma miatt valószínűleg ugyanez az utóbbi elképzelés lehet valószínű. Legközelebbi párhuzama Mainzban került elő²⁵, de ismert egy másik darab Augstból is²⁶. Egy díszítetlen, középen átfúrt darab Gorsiumból került elő²⁷.

A kis szarvasagancskoronra vonatkozólag (Kat. 164.) egy La Tène-kori temetkezést lehet említeni, ahol egy nő mellkasán volt egy ugyanilyen, agancsból készült korong, több fibula, ékszer és amulett között, feltehetőleg egy fibulapár láncára fűzve²⁸. Ezen kívül még egy ugyanilyen átfúrt agancskorong került elő egy Franciaországban talált kelta ház anyagából, egy díszítetlen szarvasagancsrózsával együtt²⁹.

A fent elmondottak alapján az itt bemutatott két tárgy bennszülött hagyományú római kori – talán nők által használt – amulettként határozható meg, amelyeket feltehetőleg felfüggesztve viseltek. Datálásuk csak hozzávetőlegesen lehetséges a Kr.u. II. századra, esetleg a III. század elejére.

²⁵ Mikler 1997:123 és Taf. 9. N°6.

²⁶ Deschler-Erb 1998:Taf. 37., N°3965.

²⁷ Kocztur 1972:90, Abb. 47.5.

²⁸ Moosleitner 1974:42 és 44, N°11, valamint Taf. 146, N°11 és Taf. 195., továbbá Abb. 2. 77/3. sz. temetkezés, Pauli 1975:Abb. 5. N°4.

²⁹ Joly 1994:43. Keltezése: Kr.e. I. század vége-Kr.u. I. század eleje.

Borhy László

Az ókori Brigetio területe mint antik műtárgyakban, földből előkerülő leletekben, és részben a föld felszínén álló vagy a föld felszínéhez közeli római kori épületmaradványokban gazdag lelőhely a középkor óta ismert mind a helybeliek, az erre utazók, továbbá a gyűjtők, valamint az ókortudósok körében. Brigetio híre nemcsak hazai körökben terjedt el, de a nemzetközi tudomány is felfigyelt rá. A XIX-XX. század fordulójáig a Brigetio földjéből előkerülő leletek a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum és a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményét gyarapították, illetve a műkereskedelem révén eljutottak a világ nagy múzeumaiba is¹.

A színvonalas műtárgyak beszerzése iránti igény magyarázta a XIX. század végén annak a tevékenységnek a megindulását, amely – utólag jól rekonstruálható és nyomomonkövethető módon – kezdetben ókori csont használati tárgyak másolásában majd tudatos hamisításában, továbbá kőfaragványok előállításában nyilvánult meg. Ennek során számos olyan csont- és kőtárgyat állítottak elő, amelyek felkeltették a szakemberek érdeklődését, és tekintve, hogy mind „hiteles” lelőhelyről, mind pedig az eredetiség benyomását keltő „patináról” is gondoskodtak, keresetté váltak a kezdetben valóban magas színvonalon készített szőnyi csont- és kőfaragványok. A csontfaragó műhely tevékenysége jobban és részletesebben ismert legalábbis a hazai szakemberek körében, szemben a kőből készített hamisítványok sorozatával, amelynek „tevékenységi köréről” csak az utóbbi években néhány, magángyűjteményben felbukkant kőfaragvány révén szerezhettünk árnyaltabb ismereteket.

A szőnyi hamisítóműhely tevékenységével két német nyelvű tanulmányban foglalkoztam, amelyek közül az egyiknek a tartalmi kivonata és fordítása - az 1996-ban Mainzban publikált tanulmányomra való hivatkozás nélkül - megjelent egy, a pannoniai csontfaragó művészetet ismertető összefoglalásban². A problémakör részletes taglalása, a részletes művészettörténeti elemzések, a műhelykör azonosításának részletei - amelyekre az alábbiakban terjedelmi okokból nem térhetek ki -, a fent említett tanulmányaimban megtalálhatók.

A csontfaragványok

Az első sorozatok: színvonalas másolatok

A Magyar Nemzeti Múzeum gyarapodásjegyzékében 1891-től kezdődően közölt egyre nagyobb számban Szőnyből származó csontfaragványokat Hampel József³. Lelelőhelyként egy közelebbről azonosíthatatlan „ókori épületet” ad meg, amelyből 1890-ben, földművelési munkálatok során számos csont táblácska került elő, és amelyek közül – minden bizonnyal a múzeológusok érdeklődését felkeltendő – bizonyos Marossy János néhány darabot a múzeumnak

¹ Barkóczy 1944-1951; Borhy-Számadó 1992; Borhy 1994; Borhy-Számadó 1999.

² Borhy 1996; Borhy 2001; Bíró 2000:107-111.

³ Hampel 1891.

ajándékozott. Az ajándék nem volt hiába való: ebből az első sorozatból is, a következő években (1894-ig) pedig százával vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum. Az, hogy a szakemberek nem ismerték, nem ismerhették fel, hogy modern hamisítványokról van szó, több dologgal magyarázható. Egyrészt, az első sorozat készítményei pontosan követték az ókori előképeket, illetve a szabadon, közvetlen előképek nélkül előállított tárgyak is olyan motívumkincsre támaszkodtak, amely stílusa tekintetében megfeleltethető volt a római provinciális művészetnek (6. kép; vö. 2. kép). Másrészt, a másolatok készítői nagy gondot fordítottak arra, hogy a modern másolatokat megfelelő és meggyőző patinával lássák el. A fennmaradt adatok szerint ezt azzal érték el, hogy a csonttárgyakat szerves trágyába rejtették, és hosszabb ideig abban „erlelték”. Egy esetben vékony aranyzalagot is helyeztek a faragványra, nyilvánvalóan a meggyőzés érdekében. Végezetül, hogy semmi kétség ne merüljön fel a tárgyak „eredetiségét” illetően, lelőhelyről is gondoskodtak: a földben előre elhelyezett tárgyakat aztán a vevők szeme láttára és csodálkozása közepette „tárták fel”.

A tárgyak első sorozata 1-2 fejjel vagy mellképpel díszített, 6-10 cm méretű, felfüggesztés céljára a mindig vertikálisan elrendezett motívumokban a fejek fölött átlukasztott faragványokból állt, amelyeket a korabeli szakértők templomoknak adományozott, a „templomban felfüggeszhető áldozati ajándékoknak” (ex voto) tartottak (6. kép). A hamisítóműhely történetét elsőként feldolgozó Alapi Gy. szerint⁴ – néhány bizonytalan adatra hivatkozva – ezek a faragványok Brigetióban “egy szentélyből” valóban előkerült, római eredetűket utánozhattak. A modern faragványok előállítása talán műtárgykereskedők megrendelésére történt: a római eredetűket előképként helybéli, fa- és csontfaragásban jártas „népművészeknek” adták, akik ezek nyomán a közeli Vértes erdeiben szedett szarvasagancsból és helyi mészárszékekből beszerzett marhacsontokból készítették el az első sorozatokat, amelyeket – tekintve, hogy szorosan kapcsolódnak a római előképekhez – joggal tarthatunk másolatoknak.

A produkció növelése és a minőség romlása: az utánzatok és a hamisítványok sorozata

A csontfaragványok iránti kereslet óriási volt és a szónyi műhely ennek mindenáron meg akart felelni. A faragványok előállításában az az irányzat vált meghatározóvá, amely lineárisan, 4 és 80 között egyre növekvő számban, szimmetrikusan és akár több sorban is elhelyezett, profilban ábrázolt fejeket mutat (7. kép). A tárgyakért ennek megfelelően „fejenként” 2-2 aranykoronát fizettek. Az első sorozat igényes másolataival szemben itt már csak utánozták a római eredetű stílusát, ókori tárgyak benyomását keltve. A túlbujánzó motívumok lineáris elrendezése a késő római reliefművészet stílusát idézi: jól összevethető pl. a Róma városi Constantinus-diadalív egyes jeleneteinek „csoportképeivel” (pl. ún. liberalitas-jelenet), vagy az isztambuli I. Theodosius obeliskje bázisának a császár udvartartását ábrázoló jeleneteivel. Ezek a szónyi faragványok - a késő római reliefek stílusát utánozva, az ókori motívumkincset azonban csak “benyomáskeltés” céljára felhasználva - híján vannak minden plaszticitásnak és a lapos, körvonallal körülrajzolt alakokat ábrázoló reliefek hatását utánozzák. A szónyi hamisítóműhely továbbra is felfüggesztés céljára szánja a tárgyakat. Szemben azonban az első sorozat felül elhelyezett, általában egyetlen furatával, a második sorozat tárgyain mindig kétoldalt helyezkednek el a lyukak. Nyilván ez inspirálta M. Schulzét arra, hogy „késő római katonai rangjelzőként” határozzon meg egy ilyen faragványt⁵,

⁴ Alapi 1915. Később ld. Székely 1972.

⁵ Schulze 1984. Legutóbb egy budapesti régiségkereskedésben bukkant fel egy ebbe a sorozatba tartozó faragvány, amelyen „Fortuna” felirat is olvasható. Érdeklődésemre a galéria tulajdonosa nem tudta megmondani, mi lehetett a tárgy funkciója, s azt sem, hogy honnét származik. Véleménye szerint „övecsát” vagy „konty összetűzésére” szolgáló, „szép régi” tárgy lehetett, „talán keleti” eredetű, hiszen „annyi mindenfélét csináltak régen.”

anélkül, hogy modern műhelyből való származását felismerhette volna. Ugyanakkor biztos kézzel állapította meg, hogy a faragványon a Kr.u. I. századi, a párizsi Bibliothéque Nationale-ban (Cabinet des Medailles) őrzött ún. Messalina-kámeo ábrázolása látható, amely felveti a hamisítás lehetőségét (8. kép).

A tárgyak mindamelllett, hogy a késő antik művészet stiláris alapon nehezen keltezhető produktumainak benyomását keltik, első látásra – megtévesztő módon – a pannoniai bennszülött népesség IV. századig fennmaradó művészeti alkotásainak is tarthatók voltak a XIX-XX. század fordulóján, amikor a római provinciális művészetről alkotott ismeretek még a felhalmozódás időszakában voltak. R. Bianchi Bandinelli szavait idézve ezt a meglehetősen primitív ábrázolásmódot leginkább olyan népcsoportok művészetével lehet összehasonlítani, amelyeknek az ókori világ művészeti központjaival semmiféle kontaktusa nem volt. Ebből a szempontból ugyanúgy meghatározhatók lehetnének itáliai vagy kelta-pannoniai, illetve későantik művészeti alkotásokként, hiszen „egy ilyen alkotást igen nehéz keltezni: a primitív művészet, a kultúra-nélküliség híján van a történelemnek, és mindenkor ugyanazt a formát mutatják”.

A harmadik sorozat: a hamisítványok

Az egyre laposodó jelenetek, a fejek emelkedő száma a piaci kereslettel és az annak való megfelelő igényével magyarázható. Ennek következtében az egyre inkább túlterhelt csontfaragók mind kevésbé tudtak önálló kezdeményezéseket, saját motívumokat felmutatni. Alkotó képzetük az első sorozat igényes másolataihoz képest teljesen lehanyaglott, és tevékenységük kizárólag az előképként kapott antik eredetű eladási és hamisítási szándékkal történő hamisítására, hamisítványok mechanikus előállítására szorítkozott. Ennek folyamán számos lemásolt részletet és bizonyos képi összefüggéseket a modern kori faragók már nem értettek, sőt, félreértettek, és a mechanikus másolás során hibásan adtak vissza. A korábbi viszonylag áttekinthető rendszer is teljesen felbomlott: a függőleges, majd vízszintes felfüggesztésre szánt „votív tárgyak” és „katonai rangjelzők” mellett „használati tárgyak” (a római művészetben ismeretlen formájú csontkanalak faragott nyéllel, hajtűk, időnként 3-5 cm átmérőt is elérő – és ennek megfelelően eredeti rendeltetésük céljára használhatatlan – gyűrűk, valamint rövid tunicába öltöztetett, fríg sapkás alakot ábrázoló szobrocskák, stb.) is készültek. A tárgyak formai változatossága ugyanarra az okra vezethető vissza: a piaci keresletnek akartak a megrendelők és a hamisítók mindenáron megfelelni, ehhez pedig gyorsan, minden egyéni kezdeményezést kizárva, és minden felesleges akadályozó tényezőtől mentesen kellett dolgozni.

Csak találgatni lehet, hány csontfaragvány készült. Alapi Gy. 1915-ben mintegy 3000 darabot tudott összeszámolni, hiszen magángyűjteményekbe is nagy számban kerültek ezekből a készítményekből (pl. Cseley János cs. és kir. tanácsos komáromi gyűjteménye 1111 darabból állt, Milch Ármin ugyancsak komáromi gyűjteménye 563, a Steiner-gyűjtemény pedig több mint 700 darabot számlált)⁶. A tárgyak többsége a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumba, részben pedig – talán a népi faragások műfajába való besorolásnak köszönhetően – a Néprajzi Múzeumba került. Ez magyarázza azt, hogy brigetioi római gyökereitől teljesen elszakítva, a magyarországi pásztorművészet termékeiként kerültek a bugaci Pásztormúzeum állandó kiállításába.

⁶ Alapi 1915: passim.

A faragott kövek sorozata (Kat. 165-166.)

Bár biztos adatunk nincs rá, a hamisítóműhely produkciójának természetéből fakadóan feltételezhetjük, hogy a csontfaragványok harmadik fázisával egyidőben, a produkció további fokozásától indíttatva a hamisítóműhely „melléktermékeként” jelentek meg a kőfaragványok. A hamisított, kőből faragott tárgyaknak három sorozatát különíthetjük el. Az elsőbe a feliratos tárgyak tartoznak, a másodikba a használati tárgyak, a harmadikba pedig a kőszobrok, szoborcscák. Ez utóbbi két sorozatot egy-egy, jelenleg magángyűjteményben található darab segítségével mutatjuk be.

A feliratok és reliefek

A hamisított feliratos kövek sorozatát – a csontfaragványok stílusával mutatott hasonlóság alapján – Paulovics István ismerte fel 1941-ben⁷. A brigetiói feliratokat ismertető tanulmányát egy a számos csonthamisítványt is felvásárló Milch-gyűjteményből származó fogadalmi felirat bemutatásával zárja, amely „az egyébként remek kritikai érzékkel rendelkező gyűjtő” szerint a „szőnyi szőlőkben került elő”. Paulovics I. a következő szavakkal „méltatja” a hamisítók által faragott kő felismerhető hibáit: „Az igyekvő hamisító itt is nem összetartozó epigraphiai elemeket toldozott szánt szándékkal egymás mellé, a sorokat pedig roppant naiv módon hibás ligatúrákkal látta el. Magának a kőnek az anyaga is az első szempillantásra elárulja ezeket a darabokat. Az ószőnyi hamisított kőemlékek ugyanis homokkőszerű, lágy, könnyen megmunkálható kőfajtából vagy valamilyen masszából készültek, amelyet a diletáns kőfaragók gond nélkül megmunkálhattak.”⁸

A hamisított kő használati tárgyak: a kő díszpajzdudor (Kat. 165.)

1992-ben kollégámtól, dr. Laszlovszky József egyetemi docenstól (ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék) megtekintésre és feldolgozásra két tárgyat kaptam, amelyeknek meghatározása és műhelyhez kötése, valamint keltezése segített közelebb jutni a szőnyi hamisítóműhely történetéhez. Mindkét tárgy állítólag Szőnyben került elő, földből, geológiai földmintavétel során és a kutatásokat vezető geológus ajándékként került kollégám tulajdonába. Az egyik – itt tárgyalandó tárgy – kerek, közepén mellképes ábrázolással díszített készítmény (Kat. 165.; 9. kép), a másik pedig, amelyet a következő alfejezetben fogok ismertetni, mészkőből készített, lovon ülő alakot ábrázol (Kat. 166.; 10. kép).

A szabályos köralakú tárgy homokkőből készült, felületét – nyilván a tárgy kifaragása után – szürke, iszapszerű masszával vonták be. Átmérője 10,1 cm, magassága 3,27 cm (9. kép). Peremén 1,23 cm széles szegély fut körbe, amelyet 18 egymástól pontosan 1,64 cm-re elhelyezett, a felületbe enyhén bemélyített pontocska díszít. A 19. pontocska, amely eredetileg a büszt feje fölött helyezkedett el, a perem sérülése miatt nem látható. A kerek tárgy közepén 8,64 - 8,85 cm átmérőjű körkörös kiképzésű, a peremből kiemelkedő, V-alakú rovátkákkal szegélyezett felület látható, amelynek közepén 6,77 cm magas, 6,34 cm széles,

⁷Paulovics 1941.

⁸Ld. még Ratimorská 1984:Tab. XXVII. 1-4a.

mellképben ábrázolt alak helyezkedik el. Testét ruha fedi, amelynek redőit párhuzamos elrendezésű, enyhén bemélyített vonalak sejtetik. Vállai hiányoznak: ezen a helyen a mellkép vonalait mindkét oldalon lekerekítették. Feje közvetlenül a törzsön ül. A központi képmező legnagyobb részét a háromszögalakú fej uralja. A felületből plasztikusan kiemelkedő, mandulaszerű szemei tágra merednek, a pupilla erőteljesen hangsúlyozott, szemöldöke éles peremmel választja el az arcot a homloki résztől. Az arc az egyenes vonalvezetésű, "hosszú" orr mindkét oldalán beesett. Szája tágra nyitott, fogai kilátszanak. A fejet kendőszerű drapéria fedi, amelynek – a ruházathoz hasonlóan párhuzamosan bemélyített, szimmetrikus elrendezésű, függőlegesen futó redői – a váll vonaláig hullanak alá. A fejfedő pereme párhuzamosan kíséri a homlok ívét. A halántékon két, 0,8 cm átmérőjű, 0,5 cm mély furat látható. Az egész kompozíció teljességgel híján van minden plaszticitásnak, összességében a laposság benyomását kelti, amelyet még az éles választóvonalak, és a körkörös felépítés sem tud sem befolyásolni, sem pedig ellensúlyozni. Érdemes megemlíteni, hogy a büszt alatti rész faragása során egy darabka letört, de mindez nem akadályozta meg a kőfaragót abban, hogy a felületből 0,3 cm-t lecsiszolva ne folytassa rendületlenül tevékenységét.

Miután bizonyos, hogy a tárgy – már csak a „lelőhelyére” vonatkozó adatból kiindulva is, stílusát tekintve azonban minden kétséget kizárva - a szónyi hamisítóműhely tevékenységi körébe sorolható, akárcsak a csontfaragványok esetében, itt is felvetődik a kérdés, hogy milyen előképet kell keresnünk. Legkézenfekvőbbnek a vékony bronzlemezből trébeléssel előállított ún. díszpajzsdudorok tűnnek, amelyekről tudjuk, hogy a 19. század végén a brigetiói legiotábor közelében feltárt Iuppiter Dolichenus-szentély leletanyagában több töredékük is előkerült⁹. Közelebbről megismerve ezt a sorozatot, a szónyi hamisítványon az alábbi elemek utalnak a díszpajzsdudor előképekre: a kőfaragvány peremén látható 18 (eredetileg 19) pontocska a pajzsra történő felerősítést szolgáló szöglyukak utánzata. Továbbá a középen kiemelkedő, köralakú felületet szegélyező, V-alakú rovátkolással kiképzett díszítmény a díszpajzsdudorokon megjelenő tölgyfakoszorú stilizált, rendkívül primitív módon leegyszerűsített változata. A koszorú "levelei" a büszt alatt látható, a felületből kiemelkedő pontmotívumból indulnak ki szimmetrikusan balra és jobbra. Ez a pontmotívum az eredetiken a koszorút díszítő, összekötött szalag csomóját, vagy pedig a koszorúban elhelyezett mákgubót utánozza önmagában immár felismerhetetlen módon. A legbelső képmezőben ábrázolt mellképet is csak a díszpajzsdudorok egyes sorozatainak segítségével tudjuk azonosítani: a tágra nyílt szemű, nyitott szájú, fogaival vicсорító alak a Gorgó-fő alig-alig felismerhető utánzata.

Ugyanezek az előképek, amelyek közül a felépítés és az ábrázolt motívumok tekintetében is legközelebbi párhuzamnak a blericki (Blariacum) darab tekinthető, segítenek a szónyi darabon látható anomáliákat tisztázni¹⁰. A szónyi kőfaragó ugyanis hasonló darabot tarthatott a kezében, amelynek szolgálai módon lemásolt és utánzott részletei – minthogy nem volt túlságosan jártas sem a görög mitológiában, sem az ókori ikonográfiában, de még csak a római fegyverekben sem – számára érthetetlenek voltak.

⁹Láng 1941:Taf. XXX. 1., 2., 4.

¹⁰Ld. további hivatkozásokkal Borhy 1994 és Borhy 1996.

A félreértések sorában már említettük a koszorút díszítő szalagcsomót vagy - a blericki darabon egyértelműen látható és jól meghatározható – mákgubót. Ezzel a díszítéssel feltehetőleg nem tudott mit kezdeni, s ezért csak egy pontmotívum formájában tüntette fel.

A legérdekesebb azonban maga a mellkép. A kendővel fedett fejű, mellképben megjelenített alak a kőfaragó számára jól ismert lehetett a pannoniai sírművészet köréből, és maga is számos ilyen ábrázolást láthatott a Szőnyben előkerült sírsztélék női alakjain. Ez a sorozat nemcsak azt eredményezte, hogy a bennszülött népesség körében megszokott ábrázolásmódot követve az arcot háromszögszerűen adta vissza, hanem azt is, hogy a bronz díszpajzsdudor-előképen látható Gorgó göndör fürtös, kócos haja, amelyben tekerdő kígyók is lehetnek, számára a sírsztéléken látható kendő aláhulló redőit jelentette. Ugyanígy félreértette a bronz előkép Gorgó-ábrázolásának a halántékon kétoldalt megjelenített szárnyait. A bronz díszpajzsdudorokról, sőt, egyáltalán a római kori díszpáncélokról érdemes megemlíteni, hogy bronzlemez kalapálással történő nyújtásával (ún. trébelésével) készültek, vastagságuk 0,1-0,5 mm (!), és ennek megfelelően rendkívül törékenyek, főleg a felületből magasan kiemelkedő részek, nevezetesen a büsztök feje, arca esetében. Feltételezhetjük, hogy a szőnyi kőfaragó által előképként kapott bronz díszpajzsdudor Gorgójának halántékán a szárnyak letörtek, helyükön a sérülés nyomán keletkezett lyuk tátongott, amelyet a kőfaragó gondolkodás nélkül, szolgai módon lemásolt és a halántékon kétoldalt befűrt, azonos méretű, azonos mélységű lyukak formájában adott vissza. Végezetül, a kőfaragó számára a Gorgó jelentése, rémisztő arckifejezése, tágra nyílt szemei és viczorító fogazata, esetleg az eredeti bronz előképen kiöltött nyelve, nem léven jártas a görög mitológiában és ikonográfiában, nem jelentett semmit. Mindezt az ókori művészetektől távol, gyökértelenül, az előképeket mechanikusan lemásolva adta vissza. Megrendelésre dolgozott, feladata az volt, hogy a kézhez kapott előképet a legapróbb részletekig lehetőleg hűen lemásolja, és a hamisítványt eladhatóvá tegye. Tudatlansága, az ókori ikonográfia terén mutatkozó félreértelmezései és szolgálékúsége segítettek abban, hogy mintegy 100 év elteltével meghatározhatassuk a hamisítvány készítésének helyét és idejét. Nem gátolhatott meg ebben még az álcázást célzó csaló szándéka sem, nevezetesen az, hogy a könnyen faragható, és a hátoldalon látható puntello, illetve az egységes méretű, és egymástól tizedmilliméternyi pontossággal elhelyezett szöglyuk-imitációk alapján feltehetőleg esztergán előállított alapformák révén nagy mennyiségben előállítható homokkő-faragványokat utólag sűrű iszapszerű masszával vonta be, hogy patinás külsőt biztosítson az eladásra szánt, hamisított árunak.

Szobrok, szobrocskák: a lovas császárszobor (Kat. 166.)

A fent említett magántulajdonban található egy állítólag hasonló körülmények között, Szőnyben talált 8,4 cm x 3, 9 cm méretű, mészkből készült lovasszobrocska (10. kép). A lovon ülő figura deréktól felfelé letörött és ugyanígy letörtek a ló lábai is. A lovasszobrot egy főnézetre komponálták: elülső oldala plasztikusabb kiképzésű, míg a másik oldal meglehetősen lapos. A mozdulatlan, álló pozícióban kiegészíthető ló sörényét egyenes és görbe, azonban mindig párhuzamosan futó vonalakkal jelölték. A párhuzamos vonalvezetés jellemzi a ló farkának szőrzetét is. A kantárt szintén stilizált vonalak jelzik. A lószerszámon egyszerű díszítések láthatók, amelyek közül a korongszerű ábrázolások (phalera) mindenképpen említésre méltók, hiszen stilizált megjelenési formájuk megegyezik a szemek már-már „szemüvegszerű”

kiképzésével. A leegyszerűsítő, stilizáló és helyenként igencsak primitív megoldásokkal szemben szinte technikai bravúrt jelent a ló álla alatt, a kantárszárak között látható áttört motívum. Mindez azonban a kőfaragót megoldhatatlan problémák elé állította, hiszen feltehetőleg az áttört motívum készítése során törhetett le a ló feje, amelyet visszaragasztott, és a törésfelületet a tárgy megtisztításáig szürke iszapszerű bevonattal tette észrevehetetlenné. A ló szája nyitott, fogsorait két bemélyített stilizált vonal jelzi, azonban meglehetősen primitív módon nem vízszintesen, hanem függőleges pozícióban. Orrlyukait egyszerűen két bemélyített lyuk jelzi, füle pedig hegyes kiképzésű. A lovas farkasfogmintával szegélyezett, két szíj által a ló hasához erősített nyeregtakarón ül, amelynek felületét valamilyen hegyes eszközzel bevészt, háromszögalakban bevészt motívumok díszítik. Ruházata úgy eklektikus, mint ellentmondásos. Egyrészt nadrágot, másrészt pedig olyan „szoknyaszerű” ruházatot visel, amelynek függőleges, párhuzamos vonalakkal bekarcolt redői a katonai páncélzat alatt viselt tunicára illetve a páncélzat rojtjaira (pteryges) emlékeztetnek. A lovas alak leeresztett bal kezében látszólag valamilyen tárgyat tart, amelynek alsó része lekerekített, felületét pedig négy sorban 1, 2, 3 és végül 4 „pikkely- vagy foltyszerű” motívum díszíti. A „kézben tartott” tárgy lekerekített alsó részében a felületes szemlélő számára eleinte érthetetlen, rövid, bekarcolt vonalkák láthatók. A kéz ujjait hangsúlyozottan ábrázolták.

A lovasszobrocska meglehetősen primitív művészeti alkotás összbenyomását kelti. Ezt erősítik a fentiekben felsorolt ismertetőjegyek, köztük a phalerák alakjával megegyező, „szemüvegszerű” szemkiképzés, a ló fogsorainak függőleges megjelenítése, a lovas alak ruházatában mutatkozó ellentmondás és felületes ábrázolásmód, a ruházat részeinek szoknyaszerű öltözékké váló „összemosódása”, a párhuzamos vonalak (ló szőrzete, ruharedők, nadrág, gyeplő) meghatározó jellege, a nyeregtakaró szegélyeinek farkasfogmintával történő díszítése. Mindezt még az első látásra bravúrosnak tűnő áttört technika alkalmazása sem ellensúlyozza, hiszen ez a tárgy töréséhez vezetett.

A primitív megoldásokhoz kapcsolódnak az ábrázolásban mutatkozó, ikonográfiai félreértelmezések, amelyek a római kori eredeti másolása során keletkeztek. Ezek közül első helyen kell említeni azt, hogy a lovas lábfejét a római ókorban teljesen ismeretlen kengyelbe bújtatja. Továbbá, a pteryges győztes római hadvezér által viselt páncélzatra kellene hogy utaljanak, ami szöges ellentmondásban áll azzal, hogy pontosan a legyőzött barbár ellenfél ábrázolására használt attribútumban, nevezetesen nadrágban ábrázolják. Végezetül a lovas által „fogott” tárgyat kell megemlíteni, amely akár a nyereg mellett felfüggesztett tegeznek is tűnhetne. Ellenben ha megnézzük felületének díszítését, szembeötlik, hogy az megegyezik a nyeregtakaró túlsó oldalán látható motívumokkal. Nem lehet másról szó, mint a ló hátára terített – római kori eredetű nyilván egyértelműen látszó – párduchórról, amelynek pöttyös foltjait jelenítették meg ily módon. A főnézeti oldalon pedig a lovas „kézben tartott” tárgy valójában a párduchőr lábrészének a folytatása, amelynek alsó, lekerekített részében a párdúc karmait is ábrázolták. A lovas tehát semmit nem tart a kezében, hanem mindez csupán a kőfaragó félreértelmezése és ügyetlensége miatt tűnik így.

A hamisító által követett római kori eredetűek közül három típus jöhet számításba. Első helyen a balteus-vereteket kell megemlíteni¹¹, amelyek között találunk páncélban ábrázolt győztes, lovas római hadvezér- illetve szintén lovon ülő, nadrágot viselő barbár-alakokat.

A második sorozatot azok a G.I. Kazarow által taglalt, főleg Thracia és Moesia tartományokban előkerült „thrák lovasisten”-alakok képezhetik, amelyek egyes részletek tekintetében szintén előképekként jöhetnek számításba¹². Ez főként a vadászjelentekre vonatkozik, amelyekben a lovasisten leengedett kezében elejtett állatot – többnyire nyulat, őzet – tart, amelyet a hamisító félreérthetett és a fent ismertett módon ábrázolhatott tévesen.

Ha azonban a helyi kézműipar termékeit vesszük számba, közelebb jutunk a megoldáshoz. Leginkább azok a pozitív agyagmodellek jöhetnek számításba, amelyeket a győzelmi jeleneteket, lovon ülő, páncélban ábrázolt császáralakos ún. „képes kenyerek” (*crustulum*) díszítettek¹³. Ezeknek a negatív nyomómintáinak készítéséhez használtak. Egy ilyen agyagból készült lovas császár-figura, amelyre Aquincumból¹⁴ és Brigetióból (pl. Gerhát-fazekastelep)¹⁵ egyaránt látunk példát, adhatta az ötletet, hogy kőből faragott szobrocska formájában hamisítsák.

A hamisítóműhely tevékenységének vége

A szinte nagyipari szinten űzött hamisítótevékenységet nem lehetett a végtelenségig fokozni: vonatkozik ez a csontfaragványokon ábrázolt, lineárisan elhelyezett fejek számára, és a faragványok véges formái gazdagságára is.

A hamisítók nyilvánvalóan számoltak azzal, hogy előbb-utóbb szemet szúr a vevőknek az, hogy ugyanarról a lelőhelyről csont- és kőfaragványok ilyen hallatlanul gazdag sorozata kerül elő. Ezért, hogy a vevők ébredező gyanúját eltereljék, új eszközzel próbálkoztak: latin nyelvű feliratokat véstek a faragványokra, amelyeknek Alapi Gy. széles választékát állította össze. Tekintve azonban, hogy a faragók latin tudása némi kívánnivalót hagyott maga után, számos olyan hibát követtek el a hamisítás során (pl. ANTONIVS PIVS /sic/, CALENVS, CALIGVLA, CORDIANVS, FILIPVS /változatai: FILIPPVS, FILLIPVS/, HONODIVS), amelyek gyors lebukásukhoz vezettek. Feltűnt továbbá, hogy sírsztéléken, fogadalmi oltáron, csontfaragványokon olyan rövidítések jelennek meg, amelyek elsősorban az érmekre jellemzők (TCON, OSIS, VOT, VOT MVLT, stb.). Végezetül érdemes megemlíteni a csapatnevekben feltűnt „pikáns” hibákat, pl. a császár által soha nem használt névből kitalált CALIGVLA LEGIO III nevét, a nem létező ANTONIVS (sic) PIVS LEGIO VII említését, valamint az Augustus uralkodása idején megsemmisített három legio egyikének elferdített nevét (AVGVSTVS LEGIO ADIVTRIX XVII), hozzátéve, hogy a mintegy 300 éven át Brigetióban állomásozó legio I Adiutrix neve soha nem bukkan fel ebben a sorozatban.

¹¹ Domaszewski 1888; Carducci 1959. Ld. még Menzel 1989-1990 és Sestieri 1990:145, Fig. 11., 148, Fig. 17.

¹² Kazarow 1938:Taf. XV. Abb. 90.

¹³ Alföldi 1938; Coçis 1995.

¹⁴ Póczy 1986:43, Abb. 12.

¹⁵ Bónis 1979.

Ezen a ponton meg kellett, hogy szűnjön a szőnyi hamisítóműhely tevékenysége. A másolás és utánzás egyre kevesebb kreativitást megkövetelő fázisa után a tudatos hamisítás korszaka következett el, amelyet a piaci keresletnek minden áron történő megfelelés farkastörvénye uralt. Az önmagukban is árulkodó, a csont- és kőfaragványokon megörökített, az ókori ikonográfia részleteinek félreértelmezéséből fakadó hibák előrevetítették a hamisítótevékenység lebukásának rémképét; a latin feliratok gyártása pedig előmozdította azt.

A brigetiói hamisítóműhely produkciójának egyre színvonalatlanabbá válására, majd megszűnésére vonatkozóan is megszívlelendők Szilágyi János Györgynek az etruszko-korinthosi vázafestészet végére vonatkozó szavai: „szív és kéz kapcsolata ott szűnt meg, ahol a megnövekedett igények kielégítésére gyorsan és sokat kellett festeni”¹⁶, a brigetiói hamisítványok esetében, természetesen, faragni.

¹⁶ Szilágyi J. Gy.: Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975, 238.

Fényes Gabriella

A kerámia mint a Komárom/Szőny-Vásártéri ásatások legáltalánosabb lelete, kiemelkedő forrása a római gazdasági élet kutatásának, függetlenül attól, hogy az egyes darabok szörványok, zárt stratigráfiai egységből vagy planírozásból származnak-e. Az „import” kerámiák készítési helyének meghatározása a távolsági kereskedelem kiterjedésére szolgáltat információkat, a helyi készítésűek a brigetiói település-együttes kézművességét és a lokális piacforgalmat illusztrálják. A „csontfaragó műhely” kerámialeletei nem különböznek a Komárom/Szőny-Vásártéri ásatások során talált kerámiáktól. Bár a leletanyag rendkívül töredékes, a típusok meghatározása alapján a brigetiói municipium kereskedelmi élete a Kr.u. I. század végétől a III. század második feléig követhető (1. térkép).

A Vásártéri ásatás legkorábbi kerámiatípusai Észak-Itáliából érkeztek: applikált díszítésű terra sigillata csészék (Drag. 24-25 = Conspectus 34), terra sigillata csészék és tálak peremükön stilizált barbotinos liliomokkal (Drag. 35-36 = Conspectus 43), sötétszürke, vékonyfalú, oldalukon barbotinos indákkal díszített csészék (ún. terra nigra, E gyártmány), volutás-reliefes mécsesek (Loeschcke I/C = Iványi I) és firmamécsesek (Loeschcke X = Iványi XVII) jelzik a kialakuló település-együttes felvevőpiacának igényességét. A mécsesek lehetnek importáltak, észak – itáliai vállalkozók pannoniai fiókműhelyeinek termékei vagy egyszerűen engedély nélkül, helyben készült másolatok¹. A Vásártéren talált mécsesek bélyegei észak - itáliai mesterek cognomenei: Cresces, Favorinus, Festus, Fortis². A csontfaragó műhely leletanyagából nemcsak helyi készítésű mécsesek töredékei kerültek elő, hanem olyan is, amelyet E. Alram – Stern eredetmeghatározási kategóriái alapján észak- itáliai importárúnak tarthatunk³.

A Kr.u. I. század során egy dél - galliai manufaktura, La Graufesenque monopolizálta a terra sigillata termelést, termékei Észak-Afrikától a Duna-vidékig eljutottak. Pannoniába Claudius uralkodása alatt érkeztek az első darabok, de nagyobb mennyiségben csak a késő Flaviuskortól találhatók meg, elsősorban a kiépülő dunai limes táborhelyein, így Brigetióban is. A II. század elején La Graufesenque exportja radikálisan lecsökkent, egykori piacterületein több manufaktura osztozkodott, amelyek felvevőpiaca egymástól jól lehatárolható. A dunai provinciákba egy másik dél-galliai műhely, Banassac termékeit szállították⁴. A Vásártéri ásatás dél-galliai terra sigillatái részben reliefes díszítésű tálak (Drag. 37, 30), részben sima csészék és tányérok (Drag. 27, 33, 18, 18/31), kis mennyiségben barbotinos csészék és tálak (Drag. 35, 36).

Hadrianus uralkodásáig, a nagyobb mennyiségű közép-galliai terra sigillata beáramlásáig a dél-galliai import nem tudta kielégíteni a keresletet. Ezért az észak-itáliai termékek, a moesiai Margum rosszabb minőségű terra sigillatái és pannoniai díszítetlen vagy reliefes díszítésű terra sigillata utánzatok még a II. század első felében is forgalomban voltak⁵. Ez megfigyelhető

¹ Duncan-Jones 1990:48-49.

² Alram-Stern 1989:70-72; Loeschcke 1919:108.

³ A 2000. évi ásatás-D18 szelvényének 025 stratigráfiai egységből firmamécses fedlaptöredéke.

⁴ Gabler 1982:49-51.

⁵ Gabler 1990:190, 201.

a Vásártéri ásatás kerámiáspektrumában is. A vásártéri leletanyagban a közép-galliai terra sigillata mennyisége, amelyek főleg az Antoninus-korban érkezhettek, lényegesen nagyobb az itáliaiaknál és a dél-galliaiaknál, csak a rheinzaberni import múlta felül őket. A Duna-vidék terra sigillatával való ellátásában ebben az időben főleg Lezoux és néhány kelet-galliai műhely (Heiligenberg, Ittenweiler) vettek részt, de ez utóbbiak termékei Pannoniába kis számban kerültek. A Vásártéri anyagban is csak néhány kelet-galliai darab található, a csontfaragó műhely anyagában kelet-galliai terra sigillata nem került elő.

A brigetiói település, mint a limes térség Severus-kori konjunktúrájának egyik részese, a III. század első harmadában élte virágkorát, amelyet az importált kerámiaanyag mennyiségi növekedése is jól tükröz. A terra sigillata főleg Rheinzabernből, kisebb részben az Inn menti manufaktúrákból, Westerdorfból és Pfaffenhofenből érkeztek⁶. Fő formáik reliefes tálak (Drag. 37, 30), díszítetlen tányérok, csészék és tálak (Drag. 18/31, 31, 32, 33, 38), dörzstálak (Drag. 43, 45), vésett díszítésű és barbotinos ollák. A csontfaragó műhely anyagából előkerült egy Drag. 37 formájú reliefdíszes tál, amelyet összetartozó darabjain lévő motívumok alapján Helenius mester westerdorfi működéséhez köthetünk⁷. Emellett Raetiából barbotinos patkókkal és rovátkolt sorokkal díszített poharakat szállítottak (Drexel 1, főleg 2 és 3 stílusban), de ezeket pannoni műhelyek is lemásolták, így valószínű, hogy a vásártéri darabok egy része is a provincián belül készült. A Vásártéri ásatáson a nyugati import legkésőbbi jelcí, de igen jó minőségű darabjai a fekete bevonatos, fehér barbotinnal és fehér festett feliratokkal díszített poharak, amelyeket Trierben, 255-től kezdve készítettek⁸. A csontfaragó műhely kerámiaanyaga fehér bevonatos és feliratos darabokat nem, de fekete rovátkolt díszes „firmisbevonatos” poharakat és Faltenbecher töredékeket jelentős mennyiségben tartalmaz.

A brigetiói település-együttes és a legiotábor létrejöttével támadt római kerámia iránti nagy mennyiségű keresletet csak részben fedezték importból, elsősorban olyan edénytípusok esetében, amelyek minőségét helyben nem tudták elérni, a többit Brigetióban állították elő. A csontfaragó műhely kerámiaanyagában találtunk Drag. 37 terra sigillata formákat utánzó vörös bevonatos tálakat, amelyeket a reliefes képmező helyén csak rovátkolt sorokkal díszítettek, ún. brigetiói festettsávos korsók töredékeit, sárga korsókat, füstölőtálakat, különböző méretű vörös bevonatos tálakat, márványozott festésű edényeket, vörös bevonatos poharakat és Faltenbechereket sima fallal vagy homokbeszórással, „pompeji vörös” tál utánzatokat és dörzstálakat (mortaria), amelyek durva bevonat nélküliek, peremükön vörös bevonatosak vagy „lángolt” festésű ún. ractiai dörzstálak.

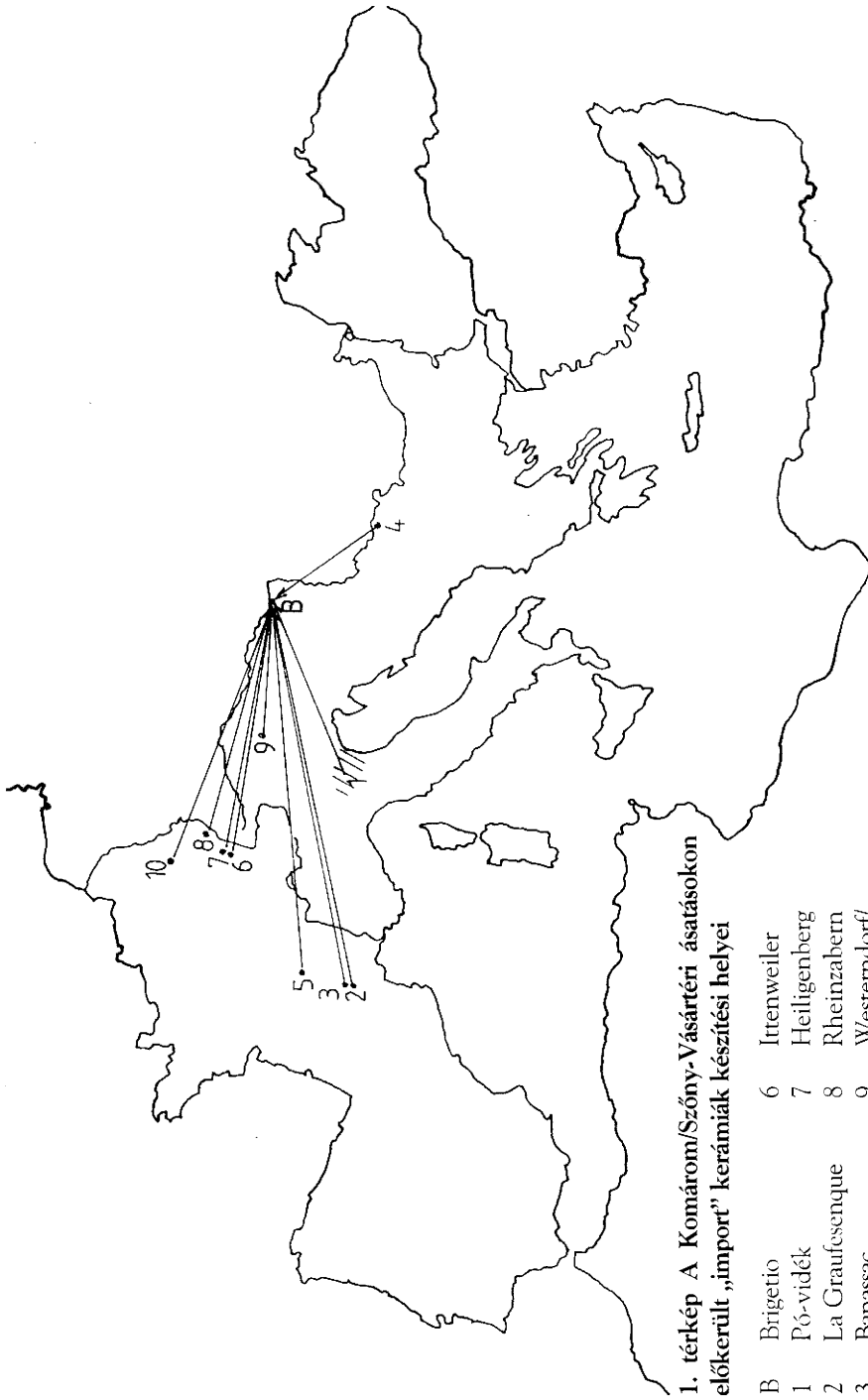
A brigetiói polgárvároshoz tartozó fazekasműhelyek anyagát, ahol feltételezhetően ezeket az edényeket gyártották nem ismerjük. A kutatások mai állása szerint azonban úgy tűnik, hogy a helyi kerámiaművesség alakulásában nagy szerepe volt a legio I Adiutrix katonai fazekasságának illetve az általa közvetített formáknak. A Vásártéri ásatás helyi készítésű edénytípusai közül a Brigetióban eddig ismert két katonai kézen lévő fazekasműhely, a Kurucdombi és a Gerhát fazekastelepek is gyártották a csontfaragó műhely kerámiaanyagában felsorolt kerámiatípusokat, sőt megtalálhatók ott a Loeschcke I/C volutás reliefes mécsesek és a Loeschcke X firmamécsesek készítésére szolgáló negatívok is⁹.

⁶ Gabler 1987:82-83.

⁷ Helenius westerdorfi terra sigillatájának töredékei a 2000. évi ásatás -D18 szelvény 025 és 028 stratiográfiai egységéből (SE) kerültek elő. A töredékeken lévő motívumok megfelelnek Kiss 1946-1948:V. t. 27 kis fuvolázó figurának, VI. t. 51b pálmalevelnek, VI. t. 80 kis díszes félkörívnek.

⁸ Künzl 1997:9.

⁹ Bónis 1977:108-138; uő. 1979:106-142.

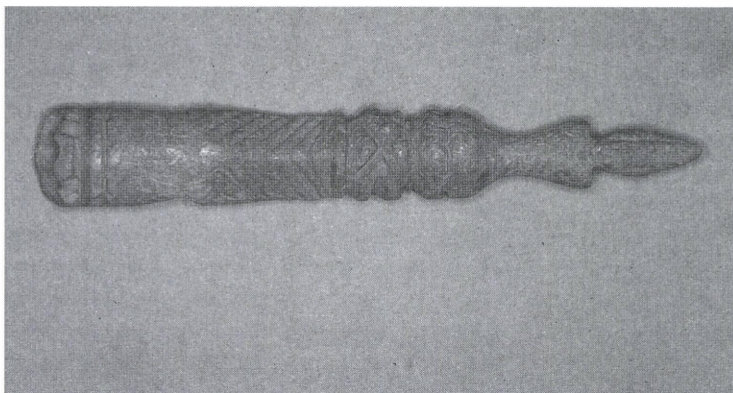

Képek

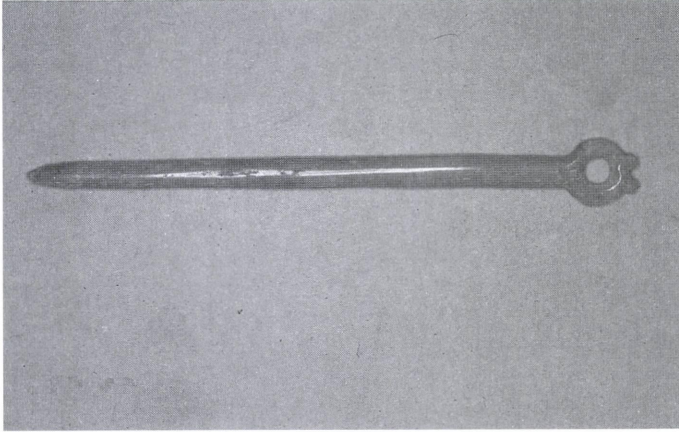
1. kép

Kat. 1.:
Csontlap töredéke pont-
és kettős koncentrikus
kör díszítéssel
(Ltsz.: 992.13.193.1-
3. – Borhy László
felvétele).

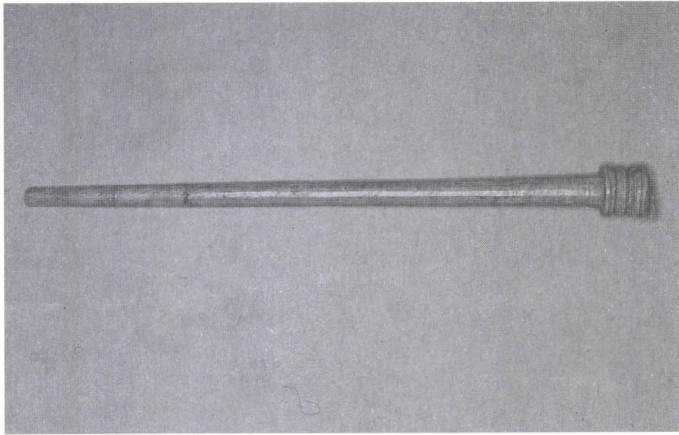
2. kép

Kat. 4.:
Kanál (ligula) nyele
(Ltsz.: 995.F13.009.4.
– Fotó: Borhy László).

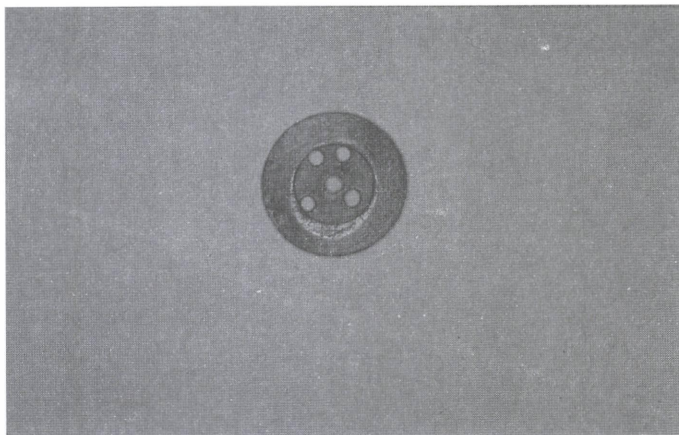
3. kép

Kat. 12.:
Gyűrűben végződő
hajtű (Ltsz.:
992.1.114.9. – Fotó:
Borhy László).

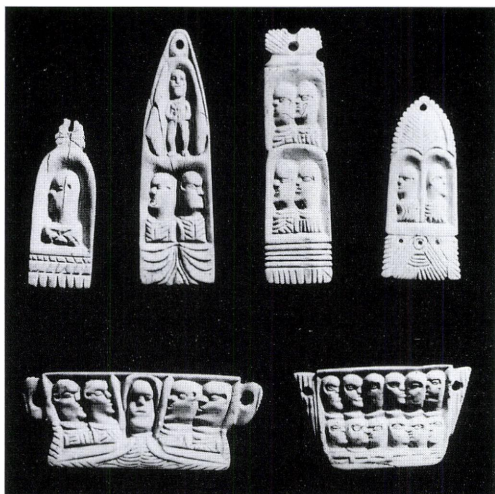
4. kép

Kat. 13.:
Díszű töredéke
(Ltsz.: 994.–
B13.275.40. – Fotó:
Borhy László).

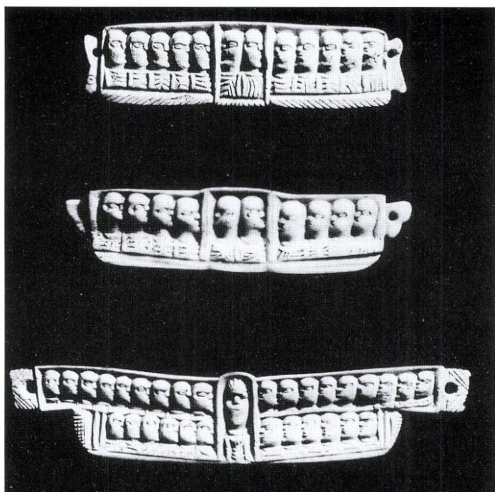
5. kép

Kat. 52.:
Csontgomb
(Ltsz.:
994.D16.022.3. –
Fotó: Borhy László).

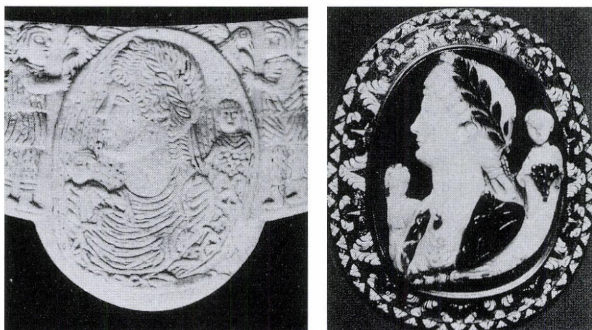
6. kép

A szőnyi hamisított
csontfaragványok
„első sorozata”
(Fotó:
Erdőkürti Zsuzsanna).

7. kép

A szőnyi hamisított
csontfaragványok
„második sorozata”
(Fotó:
Erdőkürti Zsuzsanna).

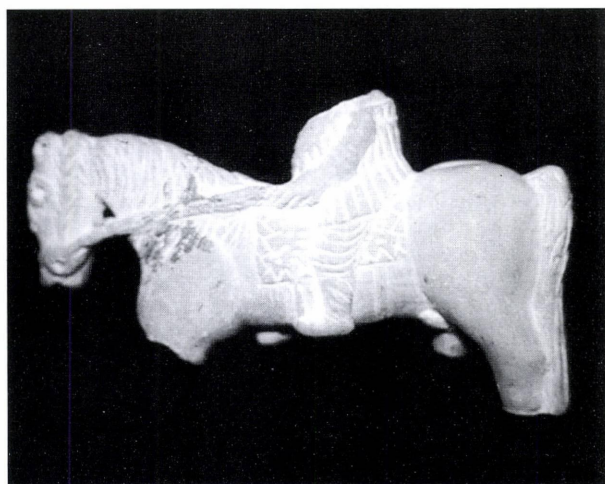
8. kép

Kr.u. I. századi káмео
és „szőnyi változata”
(Schulze 1984
nyomán).

9. kép

Kat. 165.:
Bronz díszpajzsdudor
előkép nyomán
homokkőből faragott
hamisítvány
(Fotó: Borhy László).

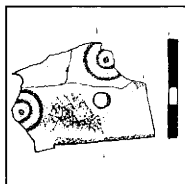

10. kép

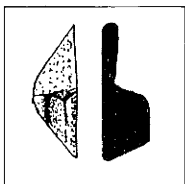
Kat. 166.:
Crustulum-nyomására
használt agyagfigura
előképe nyomán
mészkőből faragott
hamisítvány
(Fotó: Borhy László).

RAJZOK

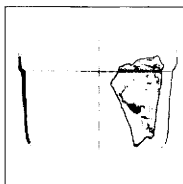
(A MÉRETTARÁNYOKAT LÁSD A TÁRGYLEÍRÁSNÁL)

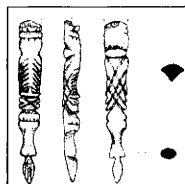
1. Csontlap töredéke pont- és kettős koncentrikus kör díszítéssel

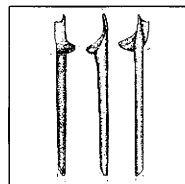
2. Faragott csonttöredékek

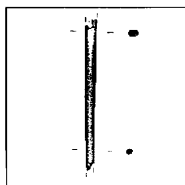
3. Tégely oldaltöredéke

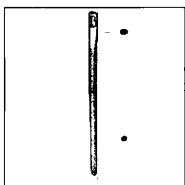
4. Kanál (ligula) nyele

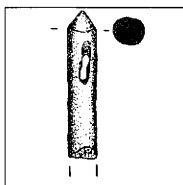
5. Kanál (cochlear) töredéke

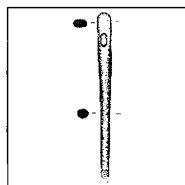
6. Varrótű töredéke nyolcas(?) alakú fokkal

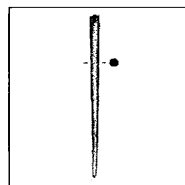
7. Varrótű töredéke nyolcas alakú fokkal

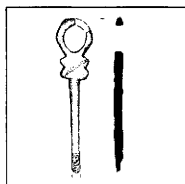
8. Kúpos végű varrottű töredéke nyolcas alakú fokkal

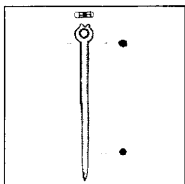
9. Hosszú, lyukú, lekerekített végű varrottű töredéke

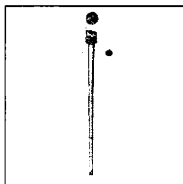
10. Varrótű töredéke

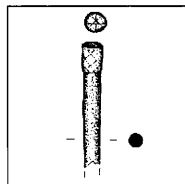
11. Guzsaly (colus) töredéke

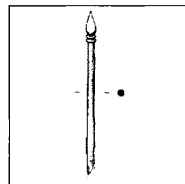
12. Gyűrűben végződő hajtű

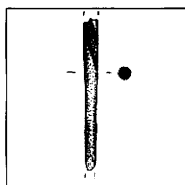
13. Díszű töredéke

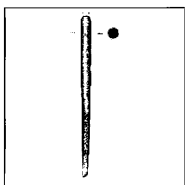
14. Hálómintával díszített fejtű hajtű

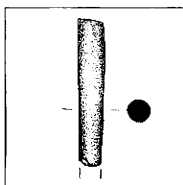
15. Cseppfejű, galléros díszű(?) töredéke

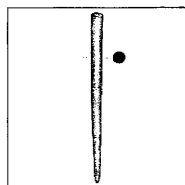
16. Díszű(?) töredéke

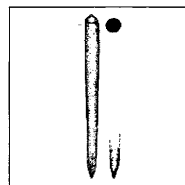
17. Csontpálca töredéke

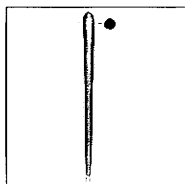
18. Vízintesen csiszolt végű csonttű töredéke

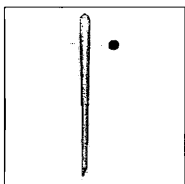
19. Egyenesen csiszolt végű csonttű töredéke

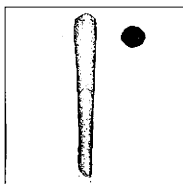
20. Kúpos végű tű

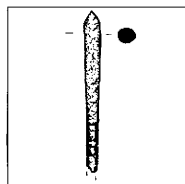
21. Kúpos végű tű töredéke

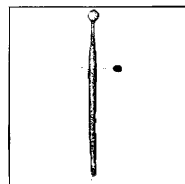
22. Kúpos végű tű töredéke

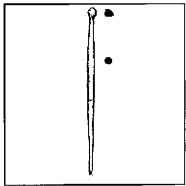
23. Kúpos végű tű töredéke

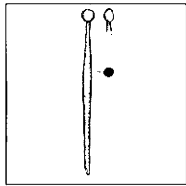
24. Kúpos végű tű töredéke

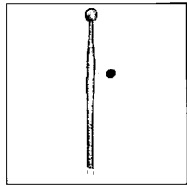
25. Gömbfejű hajtű töredéke

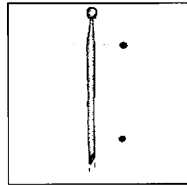
26. Gömbfejű hajtű töredéke

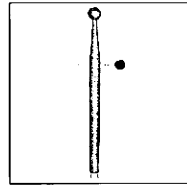
27. Gömbfejű hajtű töredéke

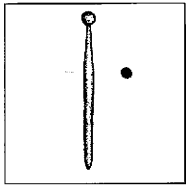
28. Gömbfejű hajtű töredéke

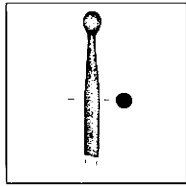
29. Gömbfejű hajtű töredéke

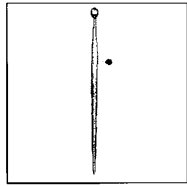
30. Gömbfejű hajtű töredéke

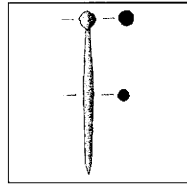
31. Gömbfejű hajtű

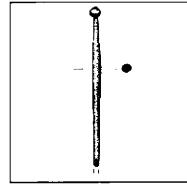
32. Gömbfejű hajtű töredéke

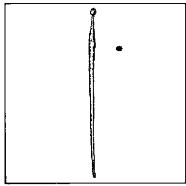
33. Gömbfejű hajtű

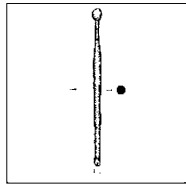
34. Gömbfejű hajtű

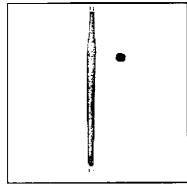
35. Gömbfejű hajtű töredéke

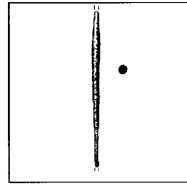
36. Hajtű töredéke

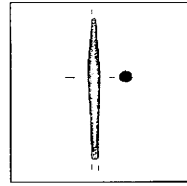
37. Hajtű töredéke

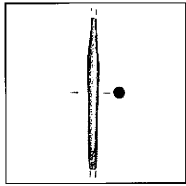
38. Hajtű töredéke

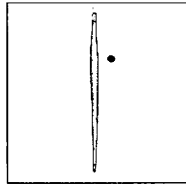
39. Hajtű töredéke

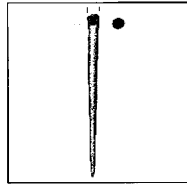
40. Hajtű töredéke

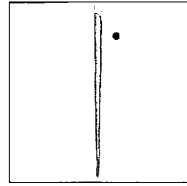
41. Hajtű töredéke

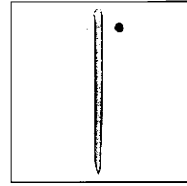
42. Hajtű töredéke

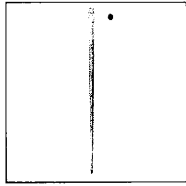
43. Tű töredéke

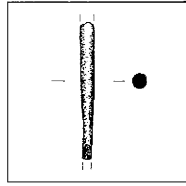
44. Tű töredéke

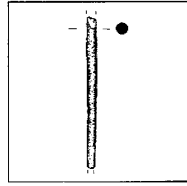
45. Tű töredéke

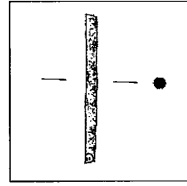
46. Tű töredéke

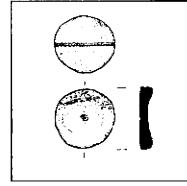
47. Tű töredéke

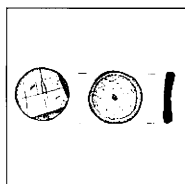
48. Tű töredéke

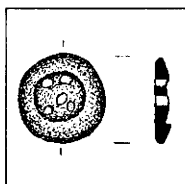
49. Tű töredéke

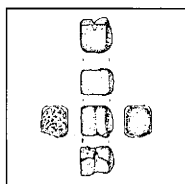
50. Játékkorong (calculus)

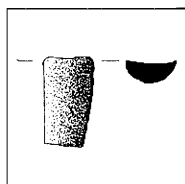
51. Játékkorong (calculus)

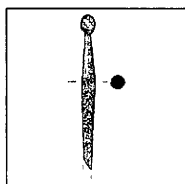
52. Csontgomb

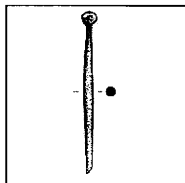
53. Félkész csonttárgy

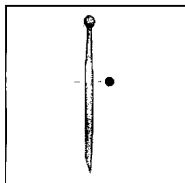
54. Elefántcsonttárgy töredéke

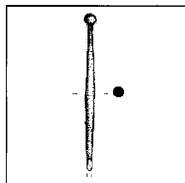
55. Gömbfejű hajtű töredéke

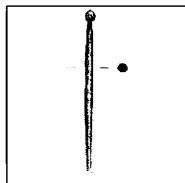
56. Gömbfejű hajtű töredéke

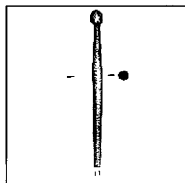
57. Gömbfejű hajtű töredéke

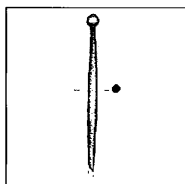
58. Gömbfejű hajtű töredéke

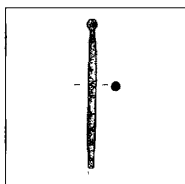
59. Gömbfejű hajtű töredéke

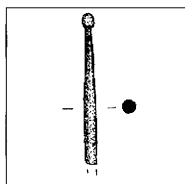
60. Gömbfejű hajtű töredéke

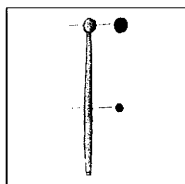
61. Gömbfejű hajtű töredéke

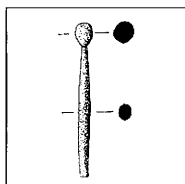
62. Gömbfejű hajtű töredéke

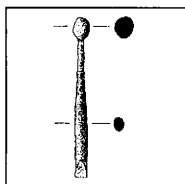
63. Gömbfejű hajtű töredéke

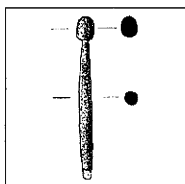
64. Gömbfejű hajtű töredéke

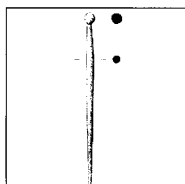
65. Gömbfejű hajtű töredéke

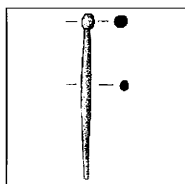
66. Gömbfejű hajtű töredéke

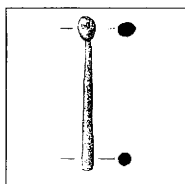
67. Gömbfejű hajtű töredéke

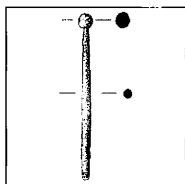
68. Gömbfejű hajtű töredéke

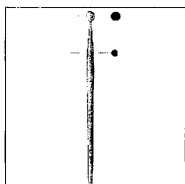
69. Gömbfejű hajtű töredéke

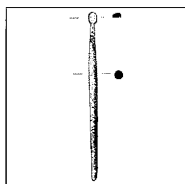
70. Gömbfejű hajtű töredéke

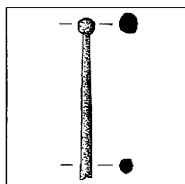
71. Gömbfejű hajtű töredéke

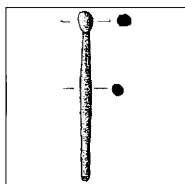
72. Gömbfejű hajtű töredéke

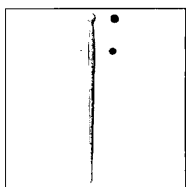
73. Gömbfejű hajtű töredéke

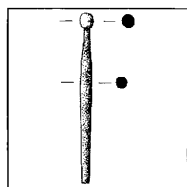
74. Gömbfejű hajtű töredéke

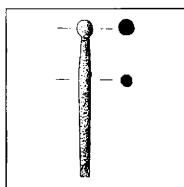
75. Gömbfejű hajtű töredéke

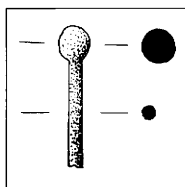
76. Gömbfejű hajtű

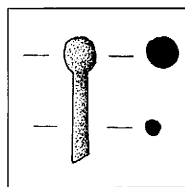
77. Gömbfejű hajtű töredéke

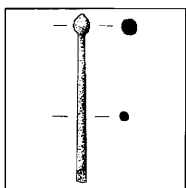
78. Gömbfejű hajtű töredéke

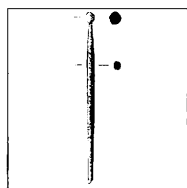
79. Gömbfejű hajtű töredéke

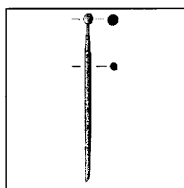
80. Gömbfejű hajtű töredéke

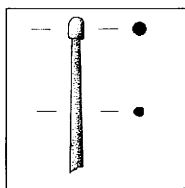
81. Gömbfejű hajtű töredéke

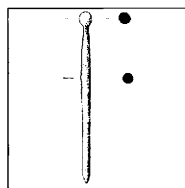
82. Gömbfejű hajtű töredéke

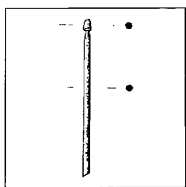
83. Gömbfejű hajtű töredéke

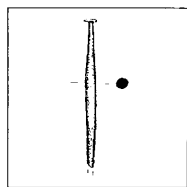
84. Gömbfejű hajtű töredéke

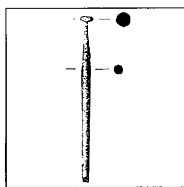
85. Gömbfejű hajtű töredéke

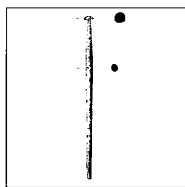
86. Gömbfejű hajtű töredéke

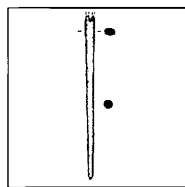
87. Szögfejű hajtű töredéke

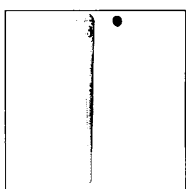
88. Szögfejű hajtű töredéke

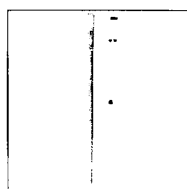
89. Szögfejű hajtű töredéke

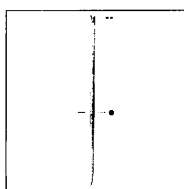
90. Varrótű töredéke

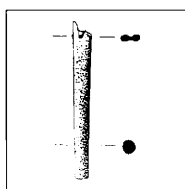
91. Kúpos végű varrottű nyolcas alakú furattal

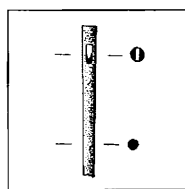
92. Varrótű

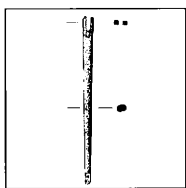
93. Varrótű hegyének töredéke

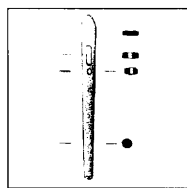
94. Varrótű töredéke

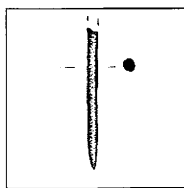
95. Varrótű töredéke

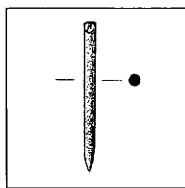
96. Varrótű töredéke

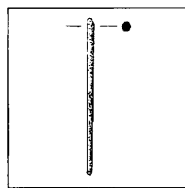
97. Varrótű(?) töredéke

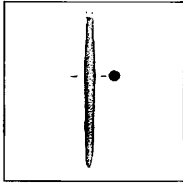
98. Tű hegyének töredéke

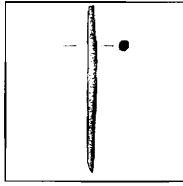
99. Tű hegyének töredéke

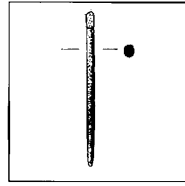
100. Tű hegyének töredéke

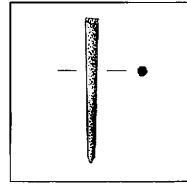
101. Tű töredéke

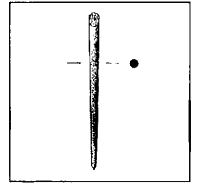
102. Tű hegyének töredéke

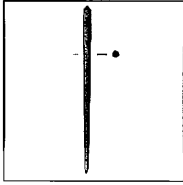
103. Tű hegyének töredéke

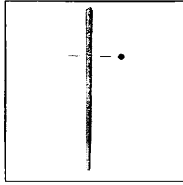
104. Tű hegyének töredéke

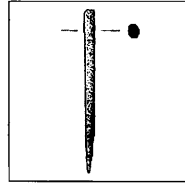
105. Tű hegyének töredéke

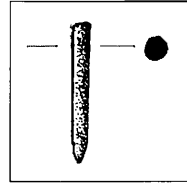
106. Tű hegyének töredéke

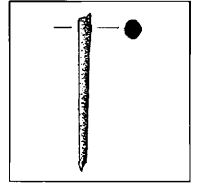
107. Tű hegyének töredéke

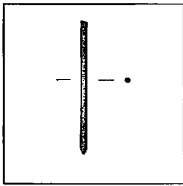
108. Tű hegyének töredéke

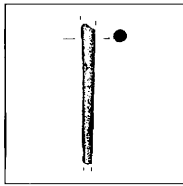
109. Tű hegyének töredéke

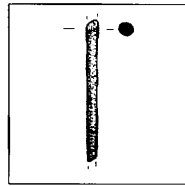
110. Tű hegyének töredéke

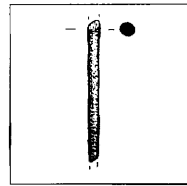
111. Tű hegyének töredéke

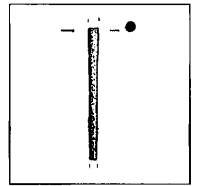
112. Tű töredéke

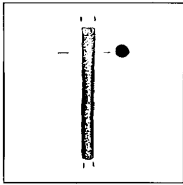
113. Tű töredéke

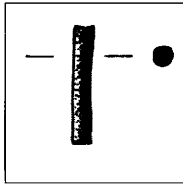
114. Tű töredéke

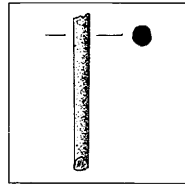
115. Tű töredéke

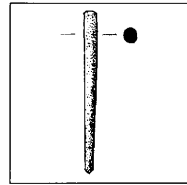
116. Tű töredéke

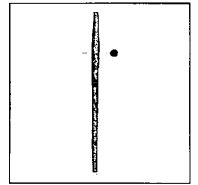
117. Tű töredéke

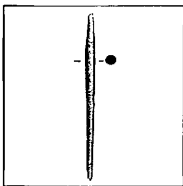
118. Tű töredéke

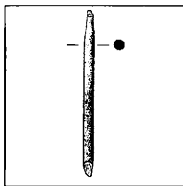
119. Tű töredéke

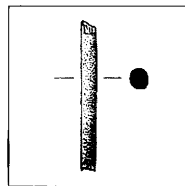
120. Hajtű töredéke

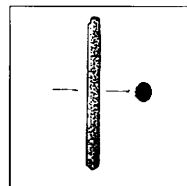
121. Hajtű töredéke

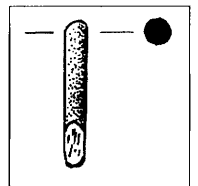
122. Tű töredéke

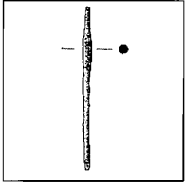
123. Csonttű töredéke

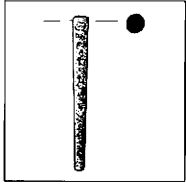
124. Tű töredéke

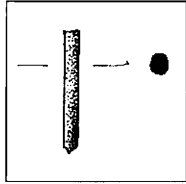
125. Tű töredéke

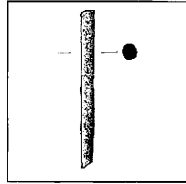
126. Tű töredéke

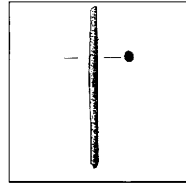
127. Tű töredéke

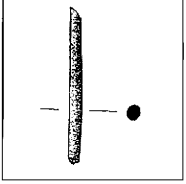
128. Tű töredéke

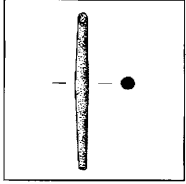
129. Tű töredéke

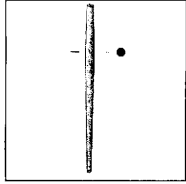
130. Tű töredéke

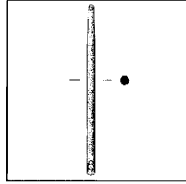
131. Tű töredéke

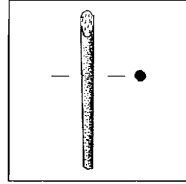
132. Tű töredéke

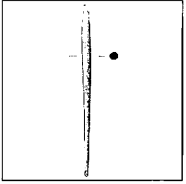
133. Tű töredéke

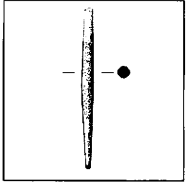
134. Tű töredéke

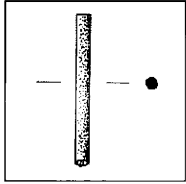
135. Tű töredéke

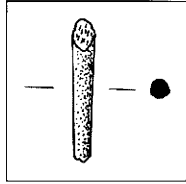
136. Tű töredéke

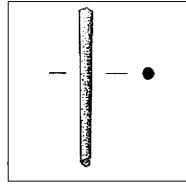
137. Tű töredéke

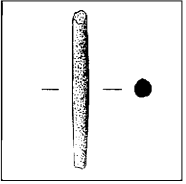
138. Tű töredéke

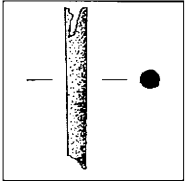
139. Tű töredéke

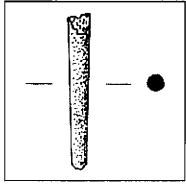
140. Tű töredéke

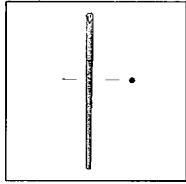
141. Tű töredéke

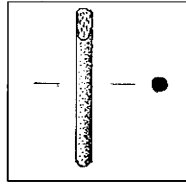
142. Tű töredéke

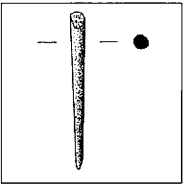
143. Tű töredéke

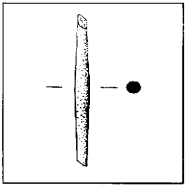
144. Tű töredéke

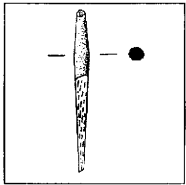
145. Tű töredéke

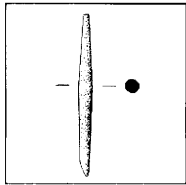
146. Tű töredéke

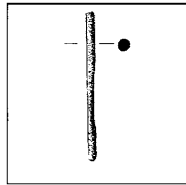
147. Tű töredéke

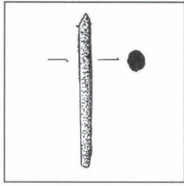
148. Tű töredéke

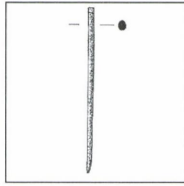
149. Tű töredéke

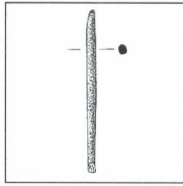
150. Tű töredéke

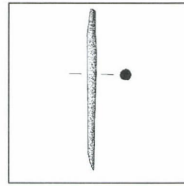
151. Tű töredéke

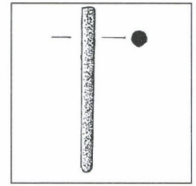
152. Tű töredéke

153. Tű töredéke

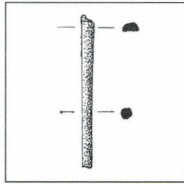
154. Tű töredéke

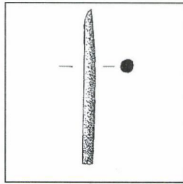
155. Tű töredéke

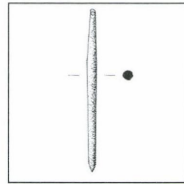
156. Tű töredéke

157. Tű töredéke

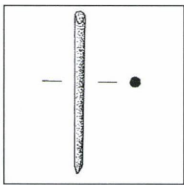
158. Tű töredéke

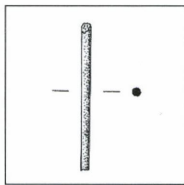
159. Tű töredéke

160. Tű töredéke

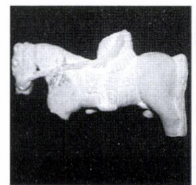
161. Tű töredéke

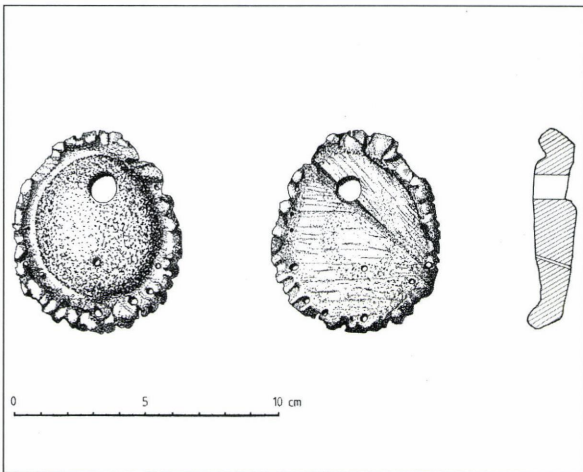
162. Tű töredéke

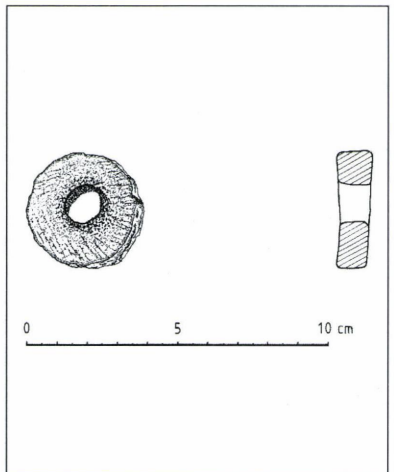
165. Homokkő
faragvány

166. Lovasszobrocska

163. Faragott szarvasagancs amulett

164. Átfűrt korong szarvasagancsból

Bibliográfia

- Alapi 1915 Alapi Gy., A szőnyi hamis csontrégiségek. MKÉ 9 (1915) 29-40.
- Alföldi 1938 Alföldi, A., Tonmodel und Reliefmedaillons aus den Donauländern. in: DissPann Ser. II. No. 10. Budapest 1938, 312-341.
- Alram-Stern 1989 Alram-Stern, E., Die römische Lampen aus Carnuntum. RLiÖ 35. Wien 1989.
- Barkóczy 1944-1951 Barkóczy L., Brigetio. DissPann Ser. II. No. 22. Budapest 1944-1951.
- Bender Jorgensen 1992 Bender Jorgensen, L., North European Textiles until AD 1000. Aarhus 1992.
- Béal 1983 Béal, J.Cl., Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la Civilisation Gallo-romaine de Lyon. Lyon 1983, 277-282.
- Bilkei 1980 Bilkei I., Römische Schreibgeräte aus Pannonien. AR 18 (1980) 61-90.
- Bíró 1987a T. Bíró M., Bone carvings from Brigetio in the collection of the Hungarian National Museum. AAH 39 (1987) 153-192.
- Bíró 1987b T. Bíró M., Gorsium Bone Carvings. AR 23 (1987) 25-63.
- Bíró 1994a T. Bíró M., The unknown Goddess of late-Roman popular religious belief. AAH 46 (1994) 195-229.
- Bíró 1994b T. Bíró M., The Bone Objects of the Roman Collection in Hungarian National Museum. Budapest 1994.
- Bíró 1995 T. Bíró M., Pannóniai csonthulladékok. História 1995.5-6., 49-51.
- Bíró 1997 T. Bíró M., Adalékok Brigetio csontiparához. KEMMK 4 (1997) 175-187.

- Bíró 1997/1998 T. Bíró M., Pins with Female Bust Decoration and the Emperor Cult. *Antaeus* 24 (1997/1998) 79–92.
- Bíró 2000 T. Bíró M., Pannoniai csontművészet. Budapest 2000.
- Bober 1951 Bober, P.P., Cernunnos; Origin and Transformation of a Celtic Divinity. *AJA* 55 (1951) 13–51.
- Bóna 1974 Bóna I., A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest 1974.
- Bóna 1993 Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á., Hunok–Gepidák–Langobardok. Szeged 1993.
- Bónis 1977 Bónis, É., Das Töpferviertel am Kurucdomb von Brigetio. *FA* 28 (1977) 105–142.
- Bónis 1979 Bónis, É., Das Töpferviertel „Gerhát” von Brigetio. *FA* 30 (1979) 99–152.
- Borhy 1994 Borhy, L., Romani e Pannoni. Aspetti dell'acculturazione in una provincia di frontiera. Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l'Impero Romano” (Roma, 13–16 gennaio 1994). *Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma*, Roma 1994, 71–82.
- Borhy 1996 Borhy, L., Zur Tätigkeit einer fabrica falsaria in Brigetio (Komárom/Szöny, Ungarn). *ArchKorr* 26.3 (1996) 311–321.
- Borhy 2001 Borhy L., Neues zur Tätigkeit und zu den Vorbildern der modernen Fälscherwerkstatt in Brigetio (Komárom/Szöny, Ungarn). in: *Akten des VI. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens* (Budapest 1999). *BudRég* 34 (2001) 29–37.
- Borhy–Számadó 1992 Borhy L. – Számadó E., Ásatások a szőnyi Vásártéren. *Komáromi Újság*, 1992. október 31., 4.
- Borhy–Számadó 1999 Borhy L. – Számadó E., Beszámoló a Brigetioban (Szöny-Vásártér és Molaj „A”-út lelőhelyen) 1998-ban végzett régészeti feltárások eredményeiről. *KEMMK* 6 (1999) 143–162.
- Braun 1907 Braun, J., Die Liturgische Gewandung. 1907.

- Carducci 1959   Carducci, C., Un balteus da Aosta. *ArchCl* 11 (1959) 36–49.
- Ciugudean 1997   Ciugudean, D., Obiectele din os, corn si fildes de la Apulum. *Bibliotheca Musei Apulensis* 5 (1997).
- Coşis 1995   Coşis, S. - Ruscu, D., Reliefmedaillons und Tonmatrizen aus Dakien. in: *RCRFA XXXIV. Székesfehérvár 1992. AR* 25 (1995) 121–135.
- Cool 1991   Cool, H.E.M., Roman metal hairpins from southern Britain. *AJ* 147 (1990) 148–182.
- Cremer 1996a   Cremer, M., Venuskunkeln aus Kleinasien. *AA* 1996, 137–144.
- Cremer 1996b   Cremer, M., Antike Spinnrocken. *Boreas* 19 (1996) 241–245.
- Cremer 1998/99   Cremer, M., Fingerkunkel und Zettelstrecker. *Neuzugänge im Archäologischen Museum. Boreas* 21/22 (1998/99) 327–332.
- Delarbre 1959   Delarbre, Médaillon en corne de cerf du cimetière mérovingien d'Audincourt (Doubs). *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 10 (1959) 42–44.
- Deschler-Erb 1991   Deschler-Erb, E., Römische Militaria des 1. Jahrhunderts aus Kaiseraugst. Zur Frage des frühen Kastells. *Pferdegeschirr; Anhänger.* in: Deschler-Erb, E. – Peter, M. – Deschler-Erb, S., *Das frühkaiserzeitliche Militärlager in der Kaiseraugster Unterstadt. Forschungen in Augst* 12. Augst 1991, 30–33.
- Deschler-Erb 1998   Deschler-Erb, S., Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. *Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie. Forschungen in Augst* 27/1-2. Augst 1998.
- Domaszewski 1888   Domaszewski, A. v., Römischer Pferdeschmuck aus Siebenbürgen. *AEMOU* 12 (1888) 138–145.
- Dular 1979   Dular, A., Rimske koščene igle iz Slovenije. *ArchVest* 30 (1979) 123–134.
- Duncan-Jones 1990   Duncan-Jones, R., *Structure and Scale in the Roman Economy.* Cambridge 1990.

-
- Fényes 1998 Fényes G., A brigetioi municipium házikerámiája a Komárom/Szöny-Vásártéri ásatásokról 1992–1996. (asztali kerámia és világítóeszközök) I-II. Budapest 1998. Szakdolgozat, kézirat.
- Fényes 1999 Fényes G., A Komárom/Szöny-Vásártéri, 1998. évi ásatás leletanyagának kiértékelése, az út és a pékműhely kronológiája. Budapest 1999, kézirat.
- G. Sándor 1960 G. Sándor M., Adatok az eszterga magyarországi történetéhez. Csontgombkészítés Budán a XVIII. században. TSz 3 (1960) 141–148.
- G. Sándor 1961 G. Sándor M., Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészítéshez. FA 13 (1961) 141–149.
- Gabler 1982 Gabler, D., Die südgallischen Sigillaten in Pannonien – einige Besonderheiten ihrer Verbreitung. RCRFA 21–22 (1982) 49–62.
- Gabler 1987 Gabler, D., Einige Besonderheiten der Verbreitung der Rheinzaberner Sigillaten in Pannonien. BayVgBl 52 (1987) 75–104.
- Gabler 1990 Gabler D., Kereskedelem. in: Mócsy A. – Fitz J. (szerk.), Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 185–209.
- Gasparetz 1913 Gasparetz, E., Régi római rajz- és írószerek a Magyar Nemzeti Múzeumban és az Aquincumi Múzeumban. ArchÉrt 33 (1913) 340–347.
- Green 1978 Green, M.J., A Corpus of Small Cult-Objects from the Military Areas of Roman Britain. BAR British Series 52 (1978).
- Greep 1994 Greep, S., Antler Roundel Pendants from Britain and the North-Western Roman Provinces. Britannia 25 (1994) 79–98.
- Hald 1980 Hald, M., Ancient Danish Textiles from Bogs and Burials. A Comparative Study of Costume and Iron Age Textiles. 1980.
- Hampel 1891 Hampel J., A Nemzeti Múzeum Régisígtárának gyarapodása - Antik csoport. ArchÉrt 11 (1891) 282–283.
- Hodson 1968 Hodson, F.R., The La Tène cemetery at Münsingen–Rain. Acta Bernensia 5 (1968).

- Hottentot 1990 Hottentot, W. – van Lith, S.M.E., Römische Amulette aus Hirschhorn in den Niederlanden. *Helinium* 30.2 (1990) 186–207.
- Joffroy 1974 Joffroy, R., Le cimetière de Lavoye (Meuse). *Nécropole mérovingienne*. Paris 1974.
- Joly 1994 Joly, M., La ferme gauloise de Saint-Denis-les-Sens. *Hors-Série d'Archeologia* 1994, 40–43.
- Kazarow 1938 Kazarow, G.I., Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. *DissPann Ser. II. No. 14*. Budapest 1938.
- Kiss 1946-1948 Kiss K., A westerndorfi terra-szigilláta gyár. *ArchÉrt* 7–9 (1946-1948), 216–274.
- Koch 1977 Koch, U., Das Reihengräberfeld bei Schretzheim, I–II. *Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A 13*. Berlin 1977.
- Kocztur 1972 Kocztur, É., Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium (Tác-Margittelep). *AR* 13 (1972) 69–148.
- Kuzsinszky 1923 Kuzsinszky B., Aquincumi sírlelet. *BudRég* 10 (1923) 56–73.
- Künzl 1997 Künzl, S., Die Trierer Spruchbecherkeramik. Dekorierte Schwarzfirniskeramik des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. *TrZ-Bh* 21. Trier 1997.
- Láng 1941 Láng, F., Das Dolichenum von Brigetio. *DissPann Ser. II. No. 11*. Budapest 1941, 165–181.
- Lau 1967 Lau, O., Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch-römischen Literatur und Kunst. Bonn 1967.
- Loeschcke 1919 Loeschcke, S., Lampen aus Vindonissa. Zürich 1919.
- Menzel 1989-1990 Menzel, H., Beschlag von einem Balteus. *RÖ* 17/18 (1989–1990) 185–187.
- Mikler 1997 Mikler, H., Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz. *Monographies instrumentum* 1 (1997).

-
- Miklósity 1998 Miklósity Szőke M., A brigetioi municipium házikerámiája (konyhaedények és tárolóedények). Budapest 1998. Szakdolgozat, kézirat.
- Moosleitner 1974 Moosleitner, F. – Pauli, L. – Penninger, E., Der Dürrnberg bei Hallein II. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Latènezeit. Zweiter Teil. MBVFG, 17. München 1974.
- Németh 1994 Németh Gy., Ókori játékok. Budapest 1994.
- Pauli 1975 Pauli, L., Keltischer Volksglaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrnberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mitteleuropa. MBVFG, 28. München 1975.
- Paulovics 1941 Paulovics, S., Funde und Forschungen in Brigetio (Szóny). DissPann Ser. II. No. 11. Budapest 1941, 118–164.
- Penninger 1972 Penninger, E., Der Dürrnberg bei Hallein I. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Latènezeit. Erster Teil. MBVFG, 16. München 1972.
- Petényi 1994 Petényi S., Games and toys in medieval and early modern Hungary. Krems 1994.
- Póczy 1986 Póczy, K., Aquincum – Hauptstadt der Provinz Pannonia Inferior. in: Das römische Budapest. Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Münster-Lengerich 1986, 37–49.
- Purcell 1995 Purcell, N., Literate Games: Roman Urban Society and the Game of Alea. Past and Present 147 (1995) 3–37.
- Ratimorská 1984 Ratimorská, P., Rímske kamenné pamiatky v zbierkach múzea. Katalóg II. Oblastné Podunajské Múzeum. Komárno 1984.
- Riha–Stern 1982 Riha, E. – Stern, W.B., Die römischen Löffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalytische Untersuchungen. Forschungen in Augst. Augst 1982.
- Ruprechtsberger 1978-1979 Ruprechtsberger, E.M., Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz. LAF 8–9 (1978–1979).

- Schinnerer 1905 Schinnerer, L., *Antike Handarbeiten*. Wien 1905.
- Schulze 1984 Schulze, M., *Geschnitzte Beinanhänger – militärische Rangabzeichen der spätrömischen Zeit?* ArchKorr 14 (1984) 97–98.
- Sestieri 1990 Sestieri, M.B., *I piccoli bronzi di Velia. Il rinvenimento dei bronzetti e la ricomposizione del pettorale da cavallo*. ArchCl 47 (1990) 129–160.
- Slivka 1983 Slivka, M., *Vyrobky z kosti a parohu na Slovensku z obdobia stredoveku*. ArchHist 8 (1983) 327–343.
- Slivka 1984 Slivka, M., *Parohová a kostená produkcia na Slovensku v období feudalizmu*. SlovArch 32.2 (1984) 377–416.
- Stutzinger 1995 Stutzinger, D., *Römische Haarnadeln mit Frauenbüste*. BJB 195 (1995) 135–208.
- Svobodová 1985 Svobodová, H., *Antické importy z keltskych oppid v Čechách a na Moravě*. ArchR 37.6 (1985) 653–668.
- Székely 1972 Székely A., *Az ó-szónyi "leletek"*. Műgyűjtő 4.3 (1972) 9–12.
- Tóth 1991 Tóth E., *Későrómai ezüstkanál Bajnáról*. FA 42 (1991) 85–116.
- Waelkens 1986 Waelkens, M., *Die kleinasiatischen Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Mainz 1986.
- Zenetti 1942 Zenetti, P., *Grabspeisen und sonstige pflanzliche und tierische Reste aus dem alamannischen Reihengräberfeld Schretzheim*. Mannus 34 (1942) 108–115.

